

Старий і море

То був старий рибалка, що промишляв на Гольфстримі сам-один у своєму човні. Ось уже вісімдесят чотири дні він виходив у море й не піймав жодної рибини. Перші сорок днів з ним був хлопець. Та по тих сорока нещасливих днях хлопцеві батьки сказали, що старий тепер рішуче й безповоротно *salao*¹, цебто геть безталанний, і звеліли синові перейти до іншого рибалки, з яким він першого ж тижня піймав три добренні рибини. Хлопцеві було прикро бачити, як старий день у день вертається ні з чим, і він щоразу йшов допомогти йому — піднести змотану снасть, гарпун, ості або щоглу з вітрилом. Вітрило було полатане мішковиною і, обгорнуте навколо щогли, скидалося на прапор безнастанної поразки.

Старий був кощавий, виснажений, потилицю його поорали глибокі зморшки, на обличчі темніли коричневі плями нешкідливого нашкірного раку, що з'являються від сонячного проміння, відбитого тропічним морем. Ті плями збігали вниз по щоках до самої шиї. Долоні старого були посічені глибокими поперечними рубцями від плетеної жилки, якою він тягнув з води велику рибу. Та жоден з тих рубців не був свіжий — усі старі, як борозни на пересохлій землі.

Геть усе в ньому було старе, крім очей, а вони мали колір моря і блищали весело й непереможно.

— Діду Сантьяго,— сказав йому хлопець, коли вони піднімалися від берега, де залишили човен,— я міг би знову ходити в море з тобою. Тепер ми призбирали трохи грошей.

Старий навчив хлопця рибалити, і той любив його.

— Ні,— відказав старий.— Ти тепер на щасливому човні. Залишайся там.

— Але ж пригадай, як ти колись вісімдесят сім днів підряд вертався ні з чим, а потім ми три тижні ловили щодня по величезній рибині.

— Пригадую,— сказав старий.— Я знаю: ти пішов від мене не тому, що зневірився.

— Мені звелів тато. А я ж іще неповнолітній і мушу слухатись його.

— Знаю,— сказав старий.— Так і має бути.

— Він зневірився.

— Еге,— сказав старий.— А от ми — ні. Правда ж?

— Правда,— відповів хлопець.— А що, як я почастию тебе пивом на «Терасі», а тоді вже віднесем додому снасть?

— Чому ж ні? — сказав старий.— Як ведеться між рибалками.

Вони сіли на «Терасі», й багато хто з рибалок почав кепкувати із старого, та він на те не ображався. Інші, старші віком, дивилися на нього, і їх брав сум. Одначе вони не виказували цього й чемно гомоніли про течію, про глибини, на яких рибалили того дня, про сталу погоду й про те, що бачили в морі. Були там і ті, кому добре повелося,— вони вже порозчиняли своїх марлінів, поклали їх упоперек на дві дошки, а тоді узявшись по двоє за кінці дощок і хитаючись від ваги, попереносили до сховища, де риба мала лежати, доки її відвезуть машиною-льодовнею на базар у Гавану. Рибалки, яким попались акули, відтягли їх на рибозавод по той бік бухти — там їх піднімали на телях, видаляли печінку, відтинали плавці, білували, а тоді нарізували м'ясо стьожками на засіл.

Коли повівав східний вітер, з того боку бухти несло важкий сморід рибозаводу; та сьогодні той дух ледь учувався, бо вітер задув з півночі, а потім зовсім ущух, і на «Терасі» було затишно й сонячно.

— Діду Сантьяго,— сказав хлопець.

— Га? — озвався старий. Він тримав у руці склянку й думав про давно минулі дні.

— Може б, я наловив тобі сардин на завтра?

¹ Salao - Невдаха (ісп.).

— Ні. Краще піди пограй у бейсбол. Гребти я ще маю силу, а сітку закине Рохельйо.

— А то б я залюбки. Коли вже мені не можна рибалити з тобою, то хоч якось би прислужитися.

— Ти ж ось почастивав мене пивом,— сказав старий.— Зовсім уже дорослий став.

— А скільки мені було, коли ти вперше узяв мене в море?

— П'ять років, і тебе трохи не вбило, коли я втягнув до човна ще не охлялу рибину і вона замалим не рознесла все на друзки. Ти це пам'ятаєш?

— Я пам'ятаю, як вона була хвостом і поламала лавку, а ти гамселив її кийком. Пам'ятаю ще, як ти відштовхнув мене на ніс, де лежала мокра й холодна снасть, і як стрясався човен, а ти все гунав кийком, наче дерево рубав, а мені так солодкувато тхнуло кров'ю.

— Ти справді пам'ятаєш, чи то я тобі потім розповідав?

— Я пам'ятаю все від самого першого дня, коли пішов з тобою в море.

Старий подивився на нього почервонілими від сонця довірливими й сповненими любові очима.

— Коли б ти був моїм сином, я б зважився знову взяти тебе з собою,— сказав він.— Але ти маєш батька й матір і потрапив на щасливий човен.

— То, може, я все-таки наловлю тобі сардин? А ще я знаю, де можна дістати чотири живці.

— У мене лишилися від сьогодні. Я присолив їх і сховав у скриньку.

— Я принесу тобі чотири свіжих.

— Одного,— сказав старий. Він ніколи не втрачав надії і впевненості. Але тепер вони оживали в ньому, неначе обвіяні свіжим морським вітром.

— Два,— мовив хлопець.

— Нехай буде два,— погодився старий.— А ти їх не вкрав?

— Міг би й украсти, — відповів хлопець.— Але цих я купив.

— Дякую,— сказав старий. Він був надто простодушний і не замислювався над тим, відколи зробився такий покірливий, хоч і знав про це. Одначе знав він і те, що нічого ганебного тут немає і що, упокорившись, він не втратив справжньої гідності.

— За такої течії завтра має бути добра ловля, — сказав він.

— Де ти збираєшся ловити?

— Далеко в морі, а як вітер переміниться — поверну назад. Хочу вийти з бухти, поки не розвидніє.

— Спробую умовити й свого порибалити ген у морі,— сказав хлопець.— Тоді ми змогли б допомогти тобі, коли б ти підчепив да гачок щось путяще.

— Він не любить заходити надто далеко.

— Еге ж,— підтвердив хлопець.— Та я вже визирю щось таке, чого він не може добачити,— птаха над водою абощо,— й переконаю його вийти на простір.

— Він що — так погано бачить?

— Майже зовсім сліпий.

— Дивно,— сказав старий.— Він же ніколи не ловив черепах. Ті лови занапащають очі.

— Але ж ти сам багато років полював черепах на Москітному березі, а очі в тебе добрі.

— Я незвичайний старий.

— А в тебе стане сили впоратися із справді великою рибиною?

— Гадаю, що стане. До того ж я знаю чимало всяких способів.

— Ну, занесімо вже додому снасть,— сказав хлопець.— А тоді я візьму сітку й піду по сардини.

Вони повитягали з човна рибальське знаряддя. Старий завдав на плече щоглу, а хлопець поніс дерев'яну скриньку з тугими мотками міцної темної жилки, ості й гарпун на держалні. Скринька з живою лишилася в човні, під кормовою лавкою, разом із кийком, яким старий глушив велику рибу, витягаючи з води. Красти в старого ніхто б не став, та ліпше було занести вітрило й важку снасть додому, щоб їм не пошкодила роса; і хоч старий

сам знав, що жоден з місцевого люду не зазіхне на його добро, проте вважав зайвою спокую залишати в човні ості й гарпун.

Вони піднялися дорогою до хатини старого і зайшли у відчинені двері. Старий прихилив щоглу до стіни, а хлопець поставив поруч скриньку та решту знаряддя. Щогла була завдовжки майже така, як уся хатина, зліплена з цупких брунькових щитків королівської пальми, відомих під назвою гуано. Там стояли ліжко, стіл та стілець, а просто на долівці було вогнище, де старий розпалював деревне вугілля й варив собі їсти. На темних стінах із розрівняних і щільно припасованих один до одного шорстких волокнистих щитків висіло кольорове зображення Святого серця Господнього і ще одне — Мідної Богоматері. То були пам'ятки по дружині. Колись на стіні висіла і її підфарбована фотографія, але старий зняв те фото, бо, дивлячись на нього, надто гостро відчував свою самотність, і тепер воно лежало на полиці в кутку під його чистою сорочкою.

— Що ти маєш на вечерю? — запитав хлопець.

— Казанок жовтого рису з рибою. Повечеряєш зі мною?

— Ні, я попоїм удома. Хочеш, розпалю вогонь?

— Ні. Я потім сам розпалю. А може, з'їм і холодне.

— Можна взяти сітку?

— Авжеж.

Сітки в старого не було, і хлопець добре пам'ятав, коли вони продали її. Та обидва день у день отак прикидались один перед одним. Не було й ніякого казанка з рисом та рибою, і хлопець теж це знав.

— Вісімдесят п'ять — щасливе число.— мовив старий.— Що ти скажеш, як я завтра притягну рибисько на тисячу фунтів чистої ваги?

— Ну, я беру сітку й іду по сардини. А ти посидиш тут на порозі проти сонечка?

— Еге ж. Я маю вчорашню газету, то почитаю про бейсбол.

Хлопець не був певен, чи вчорашня газета — не така сама вигадка. Та старий і справді витяг з-під ліжка газету.

— Мені дав її Періко у винарні,— пояснив він.

— Я наловлю сардин і повернуся. Покладу твої і свої разом на лід, а вранці поділимо. А коли прийду, розкажеш мені про бейсбол.

— Не може бути, щоб «Янки» програли.

— Боюся, щоб їх не побили клівлендські «Індіанці».

— За «Янки» не турбуйся, сину. Згадай-но про великого Ді Маджо.

— Я боюся й «Індіанців», і детройтських «Тигрів».

— Гляди, щоб так ти не забоявся й «Червоношкірих» із Цинциннаті або чикагських «Білих панчіх».

— Ти все там добре прочитай, а тоді розкажеш мені.

— Як ти гадаєш — чи не купити нам лотерейний квиток з номером на вісімдесят п'ять? Адже завтра вісімдесят п'ятий день.

— Можна,— сказав хлопець.— А чом би не на вісімдесят сім? Пригадуєш, як тобі тоді пощастило?

— Двічі такого не випаде. А ти певен, що знайдеш квиток на вісімдесят п'ять?

— Можу замовити.

— Одинарний. За два з половиною долари. От тільки де б нам їх позичити?

— Пусте. Я завжди можу позичити два з половиною долари.

— Та й я, мабуть, зміг би. Але намагаюся не позичати. Спершу позичаєш, а потім жебраєш.

— Ти тільки не застудися, діду,— сказав хлопець.— Не забувай, що вже вересень.

— Місяць великої риби,— мовив старий.— Це тобі не травень, коли хто хочеш рибалка.

— Ну, я йду по сардини,— сказав хлопець.

Коли він повернувся, сонце вже зайшло, а старий спав на своєму стільці. Хлопець зняв

з ліжка стару солдатську ковдру й накинув йому на плечі поверх спинки стільця.

То були дивовижні плечі — і досі ще могутні, хоч які й старі,— і шия теж іще міцна, і тепер, коли старий спав, схиливши голову на груди, зморшки на потилиці вирізнялися не так чітко. Сорочка на ньому була така сама латана-перелатана, як і вітрило, й латки, нерівно повицвітавши на сонці, рябіли різними кольорами. А от обличчя було таки дуже старе і з заплющеними очима видавалося зовсім безживним. Газета лежала в нього на колінах, і рука, впавши на неї, не давала вечірньому вітрові здути її геть. Ноги старого були босі.

Хлопець не став його будити й пішов собі, а коли повернувся, старий ще спав.

— Прокинься, діду,— мовив хлопець і поклав руку йому на коліно.

Старий розплющив очі і якусь хвилю повертався десь ген іздалеку. Потім усміхнувся.

— Що це ти приніс? — запитав він хлопця.

— Вечерю,— відповів той.— Зараз будемо їсти.

— Мені не дуже хочеться.

— Треба. Не може людина цілий день рибалити й нічого не їсти.

— Я можу,— сказав старий, підводячись. Він узяв газету й згорнув її. Тоді почав згортати ковдру.

— Накинь ковдру на плечі,— сказав хлопець.— Поки я живий, ти не будеш рибалити голодний.

— Тоді живи довго й бережи себе,— сказав старий.— Що ми маємо їсти?

— Чорні боби, рис, смажені банани й печеню.

Хлопець приніс вечерю з «Тераси» у подвійному металевому судку. В кишені у нього були два прибори — ножі, виделки й ложки,— загорнуті кожен окремо у паперову серветку.

— Де це ти взяв?

— Мартін дав. Господар «Тераси».

— Треба йому подякувати.

— Я вже подякував,— сказав хлопець.— Тобі нема чого турбуватися цим.

— Дам йому почеревину з великої риби,— сказав старий.— Він же не вперше отак нас виручає?

— Та не вперше.

— Тоді треба буде дати йому щось іще, крім почеревини. Он як він про нас піклується.

— Ще й дві пляшки пива прислав.

— Я більше люблю пиво в бляшанках.

— Знаю. Але сьогодні пляшкове. Пляшки я віднесу назад.

— Ти добрий хлопчина,— сказав старий.— Ну, то будемо їсти?

— Я ж тобі весь час про це кажу,— лагідно мовив хлопець. — Тим-то й не відкривав судка, поки ти не готовий.

— Уже готовий,— сказав старий.— Мені тільки треба було вмитися.

«Де ж би ти вмився?» — подумав хлопець. Воду в селищі брали за дві вулиці звідти. «Треба подбати, щоб у нього завжди була вода,— подумав хлопець,— і мило, і добрий рушник. Чого я такий нетямкий? Треба дістати йому нову сорочку, теплу куртку на зиму, якесь взуття і ще одну ковдру».

— Печеня чудова — мовив старий.

— Розкажи мені про бейсбол,— попросив хлопець.

— В американській лізі попереду «Янки», як я й казав,— потішено мовив старий.

— Сьогодні вони програли,— заперечив хлопець.

— То нічого не важить. Великий Ді Маджо знову розігрався.

— Крім нього, в команді є й інші.

— Авжеж. Одначе гру робить він. У другій лізі, там, де Бруклін і Філадельфія, я б віддав перевагу бруклінцям. Але згадай лишень Діка Сіслера й оті його знамениті кидки в старому парку.

— Еге ж, то просто щось незвичайне. Так далеко ще ніхто не бив.

— А пам'ятаєш, як він, бувало, приходив на «Терасу»? Я ще хотів був запросити його

піти з нами в море, та не зважився. А тоді сказав тобі, щоб ти його запросив, але ти теж побоявся.

— Я пам'ятаю. Дурний був, що побоявся. Може, він і пішов би з нами. Ото було б про що згадувати ціле життя!

— Хотів би я взяти з собою в море великого Ді Маджо,— мовив старий,— Кажуть, його батько був рибалкою. Можливо, він теж колись бідував, як і ми, то зрозумів би нас.

— А от батько великого Сіслера ніколи не бідував. Коли був такий, як я, він, цебто батько, вже грав у класних командах.

— А я, коли був такий, як ти, плавав матросом на вітрильнику, що ходив до Африки. І вечорами бачив там на березі левів.

— Я знаю. Ти мені розповідав.

— То поговоримо про Африку чи про бейсбол?

— Мабуть, про бейсбол,— відказав хлопець.— Розкажи мені про великого Джона Мак-Гроу.

— Він колись теж вряди-годи заглядав на «Терасу». Та коли підпивав, був страх який буйний і норовистий. А крім бейсболу, захоплювався ще кінними перегонами. Бувало, завжди носив у кишені списки коней і часто називав їхні імена по телефону.

— То був великий тренер,— сказав хлопець.— Мій батько вважав його за найкращого в світі.

— Бо він найчастіше тут бував,— сказав старий.— А коли б сюди щороку приїздив Дюроше, твій батько вважав би найкращим його.

— А хто справді найкращий тренер — Люк чи Майк Гонсалес?

— Як на мене, вони однаково добрі.

— Ну, а найкращий у світі рибалка — це ти.

— Ні. Я знаю ще кращих.

— Que va²,— мовив хлопець.— Добрих рибалок багато, а є й знамениті. Але таких, як ти, більше немає.

— Дякую. Ти мене дуже потішив. Тільки не дай боже мені підчепити надто велику рибу, щоб не осоромитись.

— Нема такої риби, коли ти й справді ще дужий, як кажеш.

— Можливо, не такий уже й дужий, як мені здається,— сказав старий.— Та способів знаю чимало, і духу мені не забракне.

— Ну, а тепер тобі треба спати, щоб на ранок бути бадьорим. А я віднесу посуд на «Терасу».

— То на добраніч. Вранці я тебе підніму.

— Ти просто як будильник,— мовив хлопець.

— Літа — ось мій будильник,— сказав старий.— І чого це старі люди так рано прокидаються? Щоб прожити довший день?

— Не знаю,— відказав хлопець.— Знаю тільки, що замолоду спить довго й міцно.

— Еге ж, пам'ятаю,— мовив старий.— Ну, та я підніму тебе вчасно.

— Я не люблю, щоб він мене будив. Виходить якось так, наче я гірший за нього.

— Розумію.

— Ну, лягай уже, діду. На добраніч.

Хлопець пішов. Вечеряли вони, не засвітивши лампи на столі, і старий так само потемки скинув штани й ліг спати. Штани він згорнув і, вклавши всередину газету, підмостив під голову замість подушки. Тоді закутався в ковдру й заснув на інших старих газетах, що ними були накріті пружини ліжка.

Заснув він скоро, і вві сні йому ввижалася Африка його юнацьких літ: довгі береги, золотаві й білі — такі білі, що аж очам боляче,— високі миси і величезні темні гори. Тепер

² Que va — Де там (ісп.).

він щонаочі опинявся на тих берегах, і чув уві сні, як гуркочуть хвилі прибою, і бачив, як розтинають їх човни тубільців. Він чув дух смоли й клоччя, що стояв над палубою, чув дух Африки, що його приносив з берега вранішній вітрець.

Зачувши той вранішній дух, старий звичайно вставав, одягався і йшов будити хлопця. Та сьогодні дух берегового вітру прилинув до нього раніш, ніж завжди, і він знав уві сні, що вставати ще зарано, і спав собі, щоб побачити білі вершини, що здіймаються із моря, а тоді — несхожі одна на одну гавані й затоки Канарських островів.

Йому вже більш не снилися ні шторми, ні жінки, ні визначні події, ні велика риба, ні бійки, ні змагання силачів, ні його дружина. Снилися тільки далекі краєвиди та ще леви на березі. Вони гралися в надвечірніх сутінках, немов кошенята, і він любив їх так само, як любив хлопця. Та хлопець не снівся йому ніколи.

Старий прокинувся, поглянув крізь відчинені двері на місяць, тоді розгорнув штани й натягнув на себе. Вийшовши з хатини, він справив малу потребу, тоді подався дорогою будити хлопця. Від ранкового холоду його брали дрижаки. Та він знав, що невдовзі його зігріє хода, а там скоро й на весла.

Двері будиночка, де жив хлопець, були не замкнені. Старий відчинив їх і, нечутно ступаючи босими ногами, зайшов. Хлопець спав на складаному ліжку в передній кімнаті, і старий виразно бачив його у світлі призахідного місяця, що проходило крізь вікно. Він злегенька взяв хлопця за ногу і тримав, аж поки той прокинувся, обернувся і поглянув на нього. Старий кивнув головою; тоді хлопець, узявши зі стільця біля ліжка свої штани, сів і натяг їх.

Старий вийшов надвір, хлопець за ним. Він був ще зовсім сонний, і старий, обнявши його за плечі, сказав:

— Ти вже пробач.

— Que va, — мовив хлопець. — Чоловік повинен робити своє діло.

Вони рушили дорогою до хатини старого, і в досвітньому присмерку попереду й позаду них брели босоніж інші чоловіки, несучи на плечах щогли з вітрилами.

Коли прийшли до хатини, хлопець узяв кошик із снастю, гарпун і ості, а старий завдав на плече обгорнуту вітрилом щоглу.

— Кави не хочеш? — запитав хлопець.

— Спершу віднесем снасть, а тоді вже поп'ємо кави.

Вони пили каву з бляшанок від згущеного молока в рибальській харчівні, що відчинялася вдосвіта.

— Як тобі спалося, діду? — запитав хлопець, Тепер він уже не був такий сонний, хоча й досі боровся з дрімотою.

— Дуже добре, Маноліне, — відповів старий. — Я певен, що сьогодні мені поведеться.

— Я теж, — сказав хлопець. — Ну, я піду, візьму свої: і твої сардини та свіжі живці для тебе. А снасть він носить сам. Ніколи не хоче, щоб хтось йому допоміг.

— Ми з тобою не такі, — відказав старий. — Ти в мене носив снасть, коли тобі було тільки п'ять років.

— Знаю, — сказав хлопець. — Ти зачекай, я скоро. Випий ще кави. Тут нам дають у борг.

Він пустився босоніж через коралове каміння до льодовні, де зберігали принаду.

Старий поволі сьорбав каву. Тепер йому не випаде їсти аж до вечора, і він знав, що треба хоч кави напитися. Їда йому давно вже обридла, тому він ніколи не брав з собою підобідка. Мав у човні пляшку води, і то було все, чого він ; потребував на цілий день.

Хлопець повернувся з сардинами й живцями, загорненими в газету, і обидва спустилися стежкою до човна, відчуваючи під босими ногами дрібну ринь. Підваживши човна, вони зсунули його на воду.

— Ну, щастя тобі, діду.

— І тобі хай щастить, — відповів старий.

Він припасував мотузяні петлі весел до кочетів і, налігши на весла, став потемки

вигрібати з гавані. З різних боків у море виходили інші човни, і старий чув, як розтинають воду їхні весла, хоч самих човнів і не бачив, бо місяць уже сховався за горбами.

Подеколи в тих човнах хтось озивався. Та здебільшого вони пливли тихо, і чути було тільки удари весел об воду. Залишаючи гавань, човни розходилися на всі боки — кожний рибалка простував туди, де сподівався натрапити на рибу. Старий ще звечора надумав вийти ген у відкрите море, і тепер, залишивши позаду запахи берега, кермував просто на свіжий вранішній дух океану. Вигрібши на те місце, що його рибалки називали великим колодязем, він побачив, як світяться у воді тропічні водорості,— там була несподівана западина завглибшки в сімсот морських сажнів, де у вирі, що утворювався від зіткнення течії із стрімкими урвищами дна, завжди кишіла сила-силенна всілякої риби. Були там величезні скупчення креветок і риб'ячої дрібноти, а в найглибших закапелках часом збиралася безліч каракатиць, що вночі вишгавали на поверхню й ставали здобиччю мандрівної риби.

Було ще темно, але старий відчував, що настає ранок; веслуючи, він раз по раз чув тремтливі звуки, коли летюча риба вихоплювалася з води і, зі свистом розтинаючи повітря своїми твердими крильми, шугала в темряву. Він любив летючих риб — то були його найперші друзі в океані. А от птахів жалів, особливо малих і тендітних морських ластівок, що повсякчас никали над водою, шукаючи поживи, і майже ніколи її не знаходили. Отож старий думав: «Птахам живеться навіть важче, ніж нам, окрім хіба хижаків та ще великих і дужих. Чому їх створено такими маленькими й кволими, як оці морські ластівки, коли океан може бути страшенно жорстоким? Загалом він добрий і прекрасний, але часом стає безжальним, та ще й так зненацька, а всі ці птахи, що літають над ним, і шугають униз за поживою, і кричать своїми тонкими сумними голосами,— надто вже вони тендітні як для моря».

Він завжди подумки називав море *la mar*, як кажуть по-іспанському ті, хто його любить. І хоч іноді згадують його лихим словом, проте завжди говорять про нього, як про жінку. Дехто з молодших віком рибалок, ті що чіпляли на свою снасть буйки замість поплавців і мали моторні човни, куплені за часів, коли акуляча печінка давала великий зиск, називали його *el mar* — у чоловічому роді. Вони говорили про нього як про суперника, як про бездушний простір, ба навіть як про ворога. Та старий завжди думав про море як про жінку, про живу істоту, що може й подарувати велику ласку, й позбавити її, а коли й чинить щось лихе чи нерозважне, то лише тому, що така вже її вдача. «Он і місяць розтривожує море так само, як і жінку»,— думав собі старий.

Він веслував розмірено, без особливих зусиль, бо добре вмів держати сталу швидкість, та й поверхня океану була гладенька, коли не вважати поодиноких заворотів на течії. Старий кермував за водою, полишивши добру третину своєї роботи на течію, отож, коли почало займатися на світ, він побачив, що доплив куди далі, ніж сподівався за цей час.

«Я цілий тиждень рибалив на глибокому й нічого не піймав,— подумав старий.— Спробую сьогодні там, де ходять косяки макрелі й тунця,— може, серед них попадеться й велика риба».

Не чекаючи, доки зовсім розвидніє, він закинув наживу й поволі пустив човен за водою. Один живець був на глибині десь сажнів із сорок, другий — на сімдесят п'ять, а третій і четвертий зависли в голубій воді за сто й сто двадцять п'ять сажнів од човна. Кожний живець стримів головою донизу, насаджений на основу гачка, міцно прив'язаний і зашитий, а решта гачка — його вигин і вістря — була винизана свіжими сардинами. Настромлені крізь обидва ока, вони висіли такою собі гірляндою, і, підпливши до гачка, велика риба не знайшла б на ньому ані найменшої місцинки, що не розливала звабливих пахоців і не збуджувала апетиту.

Хлопець дав старому два невеличкі свіжі тунці, що висіли тепер, мов важки, на найглибших гачках; на інші два старий наживив голубу макрель і жовту умбрицю, що лишилися в нього від учора; проте вони були ще цілком годящі, а добірні сардини додавали їм запаху та принадності. Кожна жилка, завтовшки з чималий олівець, була припнута петлею до гнучкого зеленого вудлища, так що будь-який дотик до наживи мав пригнути кінець

вудлища донизу; решта кожної жилки, згорнута двома мотками по сорок сажнів, лежала в човні, а вільний кінець її при потребі можна було приєднати до запасних мотків і в такий спосіб відпустити рибу від човна більш як на триста сажнів.

Тепер старий стежив очима за вудлищами над бортом човна і помалу веслував, пильнуючи, щоб жилки йшли рівно і на потрібній глибині. На той час уже зовсім розвидніло, й от-от мало зійти сонце.

Краєчок сонця показався над морем, і старий побачив інші човни, що, розтягнувшись упоперек течії, сиділи низько у воді набагато ближче до берега. Потім сонце заясніло дужче, і його промені замерехтіли на воді, а ще трохи згодом, коли воно піднялося над обрієм, його саяво, відбиваючись від морської гладіні, боляче вдарило просто у вічі старому, і тепер він орудував веслами, не дивлячись перед себе. Лише поглядав униз, у темну глибочінь, куди стрімко спускалися його жилки. Він, як ніхто, вмів держати їх майже прямовисно, щоб десь там, у чорній товщі води, кожна рибина знайшла принаду саме на тій глибині, яку він для неї передбачив. Інші рибалки пускали снасть за водою, і часом їхня нажива опинялася на глибині в шістдесят сажнів замість сподіваних ста.

«А я,— думав старий,— держусь глибини справно. Просто не щастить мені останнім часом. Але хтозна — може, сьогодні вже поведеться? Адже день на день не схожий. Воно-то й добре мати талан. Та ще краще бути справним. Тоді щастя не захопить тебе зненацька».

Минуло дві години, сонце підбилося ще вище, і очам стало не так боляче дивитись на схід. Тепер ген довкола видніло лише три човни, і здаля видавалося, ніби вони ледь підносяться над водою десь біля самого берега.

«Усе життя в мене болять очі від вранішнього сондя,— думав старий.— А проте вони й досі зіркі. Надвечір я можу дивитися просто на сонце, і в очах мені анітрохи не тьмариться. А воно ж надвечір світить ще й дужче. Та вранці дивитись на нього боляче».

Ту ж мить він побачив птаха-фрегата, що кружляв у небі попереду човна на своїх довгих чорних крилах. Раптом він попустив крила назад і скісно шугнув донизу, а тоді знов закружляв, як раніш.

— Щось запримітив,— мовив старий уголос.— То він не просто так видивляється.

Він помалу, розмірено веслував до того місця, над яким кружляв птах. Веслував не кваплячись, і далі пильнуючи, щоб жилки спускалися у воду прямовисно. Та все-таки він ледь помітно випереджав течію, і, хоч робив усе як належало, посувався вперед трохи швидше, ніж коли б не хотів обернути собі на користь знахідку птаха.

Тим часом птах злетів вище й знову ширяв у небі, непорушно розплатавши крила. Потім нараз шугнув додолу, і старий побачив, як з води вистрибнула летюча рибина й сполохано шаснула геть.

— Макрель,— мовив старий уголос.— Багато макрелі. Він поклав весла й дістав з-під носової лавки менший моток снасті. Дротяний повідець з'єднував кінець жилки з невеликим гачком. Старий настроїв на нього сардину і, спустивши жилку у воду, міцно прив'язав її другий кінець до кільця, вгвинченого в корму. Тоді наживив ще одну снасть і, не розмотуючи, залишив у затінку під лавкою. А потім знов узявся за весла, не спускаючи з ока довгокрилого чорного птаха, що кружляв тепер майже над самою водою.

Він бачив, як птах знову шубовснув у воду, згорнувши крила перед тим як пірнути, а тоді шалено й недоладно залопотів ними в повітрі, переслідуючи летючу рибину. Завважив і те, як ледь помітно здіймалась поверхня води там, де згряя макрелі гаалася за рибою-втікачкою. Макрель ішла стрімко, випереджаючи під водою її літ, і зрештою мала перейняти рибу саме там, де вона знов пірне в море.

«Чималий косяк,— подумав старий.— Он як широко йде, тож у летючої рибина мала надія на порятунок. Але птахові її не вполювати. Ця рибина для нього завелика, та й надто прудка».

Він спостерігав, як летюча рибина знов і знов вихоплюється з води і як птах марно переслідує її. «Того косяка я вже не дожену,— подумав він.— Надто швидко він іде й надто віддалився. Та, може, натраплю яких одиначок, що відбилися від гурту, а коло них, дивись, і

моя велика ходить. Десь же має вона бути, та велика рибина!»

Хмари над землею купчились, наче гори, і між ними й морем видніла тепер лише довга зелена смуга берега та низка сіро-голубих горбів у далині. Море стало темно-синє, майже фіолетове. Дивлячись за борт, старий бачив у темній воді червонястий серпанок планктону й химерні відблиски сонячного світла. Він не спускав з ока жилок, пильнуючи, щоб вони не відхилялись у воді, й радів, що в морі так багато планктону,— отже, має бути й риба. А оті химерні відблиски сонця, що стояло тепер високо в небі, так само як і обриси хмар над суходолом, віщували добру погоду. Але птаха-мисливця було вже ледь видно, та й на поверхні води старий не бачив ознак риби — лише плавали жовті жмутки збляклої на сонці саргасової трави, а біля самого борту човна погойдувалась райдужно-фіолетова драглиста куля португальської фізалії. Ось вона повернулася боком, тоді знов попливла рівно. Вона весело мінилася на сонці, як велика мильна бульбашка, і її довгий смертоносний фіолетовий шлейф тягнувся за нею у воді на добрий ярд.

— Aqua mala³,— сказав старий.— Ач стерво.

Не випускаючи з рук весел і легенько орудуючи ними, він зазирнув у воду й побачив зграйку крихітних рибок такого самого кольору, як і довгі щупальця медузи; вони пливли собі між тих щупалець, у невеличкому затінку драглистої кулі, яку поволі несла течія, її отрута їм не шкодила. Зате людям шкодила, і коли старий витягав з води рибу й оті щупальця чіплялися до жилки й залишалися висіти на ній, слизькі, з фіолетовим полиском, руки його аж до ліктів бралися болячками, немов від дотику до отруйного плюща чи сумаха⁴. З тією лише різницею, що отрута aqua mala діяла миттю й завдавала пекучого болю, неначе по тілу полоснули батогом.

Ті райдужні бульби вабили око своєю красою. Але не було в морі облудніших істот, а тому старий дуже любив дивитися, як їх поїдали великі морські черепахи. Натрапивши на цих медуз, черспахи наближалися до них спереду, заплющували очі й, отак убезпечившись проти отрути, поїдали їх разом із щупальцями. Старий любив дивитись, як черепахи поїдають фізалій, любив і сам топтати їх на березі після шторму й чути, як вони лускають під його зашкарублими підошвами.

Він любив зелених і дзьобатих черепах за те, що вони моторні, зграбні та й високо цінуються на ринку, а величезних дурних тупоголовців, закутих у твердий жовтий панцир, що парувалися в такий чудернацький спосіб і, заплющивши очі, з насолодою поїдали португальських фізалій, по-дружньому зневажав.

Старий не мав забобонів щодо черепах, хоча й багато років плавав на ловецьких суднах. Йому було жаль їх усіх, навіть і гігантських шкірястих черепах, завдовжки з човен і вагою мало не в тонну. Більшість людей не має жалю до цих істот, бо серце черепахи б'ється ще кілька годин по тому, як її заб'ють і розчинять. Та старий думав собі: «Адже і в мене таке саме серце, та й руки-ноги подібні до їхніх». Щоб набратися сили, він їв білі черепащачі яйця. їв їх цілий травень, щоб бути дужим у вересні та жовтні, коли ловиться справді велика риба.

Він також пив щодня по кухлю жиру з акулячої печінки — велика залізна бочка з тим жиром стояла в хижці, де багато рибалок зберігали своє знаряддя, і його міг пити кожен, хто хотів. Більшість рибалок аж з душі вернуло від його духу. Одначе пити його було аж ніяк не гірше, аніж вставати в таку рань, як вони: до того ж акулячий жир добре допомагав проти застуди та грипу й був корисний для очей.

Старий звів очі й побачив, що над водою знову кружляє той самий птах.

— Натрапив на косяк,— мовив він уголос.

Тим часом жодна летюча рибина не викидалася з води, не було видно й дрібноти. Та,

³ Aqua mala — Погана вода (ісп.) — побутова назва отруйної медузи.

⁴ Сумах — отруйний чагарник.

видивляючись уперед, старий побачив, як над водою злетів невеликий тунець, перевернувся в повітрі й пірнув головою донизу. Тунець зблиснув сріблом проти сонця, а коли він зник, там-таки один по одному почали з'являтися інші, вистрибуючи на всі боки, спінюючи воду й кидаючися з чималої віддалі за здобиччю. Вони кружляли навколо дрібної риби й гнали її перед себе.

«Якщо не дуже швидко пливтимуть, я їх дожену»,— подумав старий, і далі спостерігаючи, як зграя тунців збиває на воді білу піну, а птах раз по раз пірнає і хапає дрібну рибу, що сполохано металася біля самої поверхні.

— Той птах став мені в добрій пригоді,— мовив старий. Саме в цю мить жилка, закинута з корми, туго натяглась під його ногою — він притискав нею петлю,— і, коли старий, покинувши весла й міцно вхопившись за жилку, почав вибирати її з води, він відчув вагу невеликого тунця, що дрібно сіпався на гачку. Старий тяг жилку до себе, і вона смикалася чимраз частіше, аж поки він побачив у воді синю спину та золотаві боки рибини й зрештою перекинув її через борт у човен. Тунець лежав на кормі проти сонця, довгастий і тугий, мов свинцева куля; вирячивши великі дурні очі, він в останніх конвульсіях часто-часто молотив по дошках своїм зграбним хвостом. Старий зглянувся на нього й оглушив ударом по голові, тоді відкинув ногою ще тріпотливу тушку в затінок під корму.

— Albacore⁵,— мовив уголос.— Добрячий буде живець. Фунтів на десять, не менше.

Він не пам'ятав уже, відколи почав говорити вголос, рибалачи одинцем. Колись давніше, залишаючись на самоті, він співав; часом співав і ночами, несучи вахту на рибальських вітрильниках та ловецьких суднах, що ходили по черепах. А розмовляти сам із собою почав, мабуть, тоді, коли від нього пішов хлопець. Але напевне він не пам'ятав. Рибалачи разом, вони з хлопцем звичайно не озивалися один до одного без потреби. Розмовляли здебільшого ночами або ж залишаючись на березі в негоду. Між рибалок вважалося негожим базікати у морі, і старий завжди схвалював і шанував цей звичай. Але тепер він часто висловлював свої думки вголос — адже це нікому не вадило.

— Коло б хто почув, що я отак балакаю вголос, то подумав би, що мені одібрало розум,— мовив він.— Одначе я при своєму розумі, ото ж мені до того байдуже. Багатії, ті мають у човнах радіо — воно говорить до них, розповідає про бейсбол...

«Не час тепер думати про бейсбол...— спинив він себе подумки.— Тепер треба думати лише про одне. Про те, задля чого я народжений. Можливо, десь поблизу цього косяка ходить і велика риба,— міркував він.— Оця, котру я витяг,— усього-на-всього молоде тунча, що відбилося від гурту, який шукає поживи. А решта подалася надто далеко в море, та й надто швидко. Усе, що з'являється сьогодні біля поверхні, пливе надто швидко й на північний схід. Може, так воно й має бути о цій порі дня? Чи це якийсь знак на перемену погоди, якого я не знаю?»

Тепер він уже не бачив зеленої смуги берега, а тільки верхів'я голубуватих горбів, здаля зовсім білі, неначе вкриті сніговими шапками, та ще хмари над ними, що скидалися на високі засніжені гори. Море ще дужче потемніло, і сонячні промені заломлювались у воді. Міради порошинок планктону немовби розчинилися в світлі сонця, що стояло вже високо в небі, і тепер, крім своїх жилок, що прямовисно йшли в глибочінь, яка сягала тут доброї милі, старий бачив у синій воді лише далекі відсвіти заломленого сонячного проміння.

Тунці — рибалки називали всю рибу цієї породи тунцями й розрізняли її за відмінами тільки тоді, коли везли на ринок чи продавали на принаду,— знову зникли десь під водою. Сонце почало припікати, і старий, веслуючи, відчував його жар на потилиці, а по спині в нього потекли цівочки поту.

«Можна б просто пустити човна за водою,— подумав він,— і навіть поспати. Обкрутив петлю навколо великого пальця на нозі — та й спи собі, аж поки смикне. Але ж сьогодні вісімдесят п'ятий день, то треба ловити справно».

⁵ Albacore — Молодий тунець (ісп.).

Він не відводив очей від жилок і саме в цю мить побачив, як одне зелене вудлище над бортом рвучко сіпнулося донизу.

— Ага,— мовив старий.— Ага,— і безгучно поклав весла. Тоді потягнувся до жилки й обережно взяв її великим і вказівним пальцями правої руки. Він не відчув ні натягу, ні ваги й держав жилку вільно, без зусилля. Раптом вона знову сіпнулася. Цього разу — легенько, якось непевно; та старий добре знав, що це означає. Там у глибині, за сотню сажнів від човна, марлін об'їдав сардини, нанизані на вістря й виган виклепаного ручним способом гачка, що витикався з голови невеличкого тунця, насадженого на стрижень.

Старий, обережно тримаючи жилку лівою рукою, тихенько попустив петлю й зняв її з вудлища. Тепер він міг вільно перепускати жилку між пальцями, так щоб риба не відчувала ніякого натягу.

«Восени й так далеко від берега це має бути велетенська рибина,— думав старий.— їж, рибо, їж сардинки. Ласуй собі на здоров'я. Вони ж бо такі свіженькі, а ти там десь ген за шістсот футів, серед темряви й холоднечі. Обпливи разочок кругом, а тоді вертайся і їж».

Він відчув, як жилка сіпнулася знову, спершу легенько, а тоді сильніш — мабуть, голова однієї з сардин міцніше сиділа на гачку. Потім жилка завмерла.

— Ну ж бо,— голосно мовив старий.— Підпливай знов. Принюхайся до них як слід. Хіба не смачно пахнуть? А тепер їж на здоров'я, а тоді й до тунця візьмешся. Він такий тугий, холоднецький, дуже смачний. Не бійся, рибо, їж.

Він чекав, тримаючи жилку між великим і вказівним пальцями, й пильнував водночас і за нею, і за іншими жилками, бо рибина могла піднятися вище чи спуститись глибше. Нарешті жилка знову так само легенько сіпнулася.

— Візьме,— вголос промовив старий.— Візьме, помагай їй Боже.

Проте рибина не брала наживи. Вона відпливла, і старий марно пильнував за жилками.

— Не могла вона піти геть,— мовив він.— Бог свідок, не могла. Вона просто кружляє довкола. Може, вже попадалася на гачок і дещо запам'ятала.

Раптом він відчув легке сіпання й вмить повеселішав.

— Я ж казав, що вона кружляє,— мовив він.— Зараз візьме. Жилка й далі потихеньку сіпалась у нього між пальцями, і старий радів з того, та раптом відчув, як вона напружилась від величезної, просто-таки неймовірної ваги. То була вага рибини, і він попускав жилку все глибше, глибше, глибше, і перший з двох запасних мотків швидко розкручувався. Жилка легко прослизала в нього між пальцями, і старий, хоч майже й не придержував її, все одно відчував величезну вагу на тому кінці.

— Оце рибина,— мовив він.— Гачок встромився їй у пащу, і тепер вона тікає з ним разом.

«Та все-таки вона повернеться й ковтне його»,— подумав він, але вголос цього не сказав, боячись наврочити. Він знав, яке то має бути громадисько, й уявляв собі, як рибина десь там серед темряви чимдуж пливе геть із тунцем, що застряг їй поперек пащі. В цей час рибина спинилась, але він так само відчував її вагу. Потім жилка знову смикнулася, й старий попустив її далі. На якусь мить він дужче стиснув пальці, і жилка, напружившись, мов струна, під вагою рибини, прямовисно пішла донизу.

— Ковтнула,— сказав старий.— Ну, тепер нехай собі їсть на здоров'я.

Жилка й далі перебігала в нього поміж пальців, а він тим часом простяг ліву руку й міцно прив'язав вільний кінець двох запасних мотків до петлі двох запасних мотків другої снасті. Тепер усе було наготові. Крім тієї жилки, на якій держав рибину, він мав у запасі ще три мотки, по сорок сажнів у кожному.

— Поїж іще трохи,— мовив він.— Наїдайся як слід, «Наїдайся так, щоб вістря гачка загналося просто в серце й убило тебе,— провадив він подумки.— А тоді впливай на поверхню, і я встромлю в тебе гарпун. От і гаразд. Готова? Годі вже з тебе?»

— Ну! — голосно мовив старий і, чимдуж смикнувши обома руками, витяг назад з ярд жилки, а тоді заходився смикати знов і знов, перехоплюючи жилку то однією, то другою рукою і до краю напружуючи м'язи всього тіла.

Та ніщо не допомагало. Рибина поволі віддалялася, і старий не міг підтягти її ані на дюйм. Жилка в нього була міцна, сплетена на велику рибу; отож він уперся в неї спиною і натяг так туго, що з неї порснули дрібні крапельки води. Потім жилка глухо засичала у воді, а він і далі здержував її, впершись у лавку і всім тулубом відхилившись назад. Тим часом човен відносило на північний захід.

Рибина неухильно тягла вперед, і вони помалу посувалися тихим морем. Решта гачків з наживою і досі залишалася у воді, але з цим годі було щось зарадити.

— Шкода, що зі мною нема хлопця,— сказав старий.— Рибина тягне мене на буксирі, і я наче припнутий до неї тросом. Можна, звісно, прив'язати жилку до човна. Але тоді рибина може урвати її. Отож треба держати, доки стане сили, й попускати жилку, коли її заманеться смикнути. Ще хвалити бога, що вона пливе вперед, а не йде в глибочінь.

«Не знаю, що й робитиму, як вона надумає піти вниз. А що я вдію, як її потягне на дно і вона там сконає! Ет, щось та вдію. Хіба мало всяких способів».

Старий здержував жилку спиною і дивився, як вона скісно розтинає воду, а човен неухильно посувається далі на північний захід.

«Ця плавба доконає її,— подумав він про рибину.— Не може ж вона пливти без кінця». Та минуло ще чотири години, а рибина все так само неухильно пливла ген у відкрите море, тягнучи за собою човен, і старий усе так само міцно впирався в лавку, здержуючи спиною натягнену снасть.

— Коли я підчепив її, був полудень,— мовив він.— А я й досі її не бачив.

Перед тим, як спіймалася рибина, старий туго насадив на голову солом'яний бриль, і тепер він муляв йому лоба. До того ж його мучила спрага. Пильнуючи, щоб не смикнути жилки, він обережно став на коліна, пересунувся як мігближче до носа човна й, простягнувши вільну руку, взяв пляшку з водою. Вийнявши затичку, трохи попив. Тоді сів перепочити там-таки, біля носа. Сидів просто на дні човна, на щоглі, вгорнутій у вітрило, й намагався ні про що не думати, а тільки кріпитися.

Озирнувшись назад, він побачив, що берег зовсім зник з очей. «Дарма,— подумав він.— Я завжди можу повернути на відсвіт над Гаваною. До заходу сонця ще дві години, й, може, за цей час вона таки впливе. А ні — то, може, впливе, як зійде місяць. Або ж зі сходом сонця. Я ще при силі, й корчі мене не беруть. Та й гачок не в мене у роті, а в неї. А рибина ж яка, щоб отак тягти! Певне, міцно прикусила повідець. От би побачити її. Хоч краєм ока побачити, аби знати, що воно там таке».

Цілу ніч рибина пливла так само неухильно, нікуди не збочуючи,— старий міг бачити це за зорями. Коли зайшло сонце, повітря похолоднішало, і піт на спині, плечах та ногах старого швидко висох. Ще вдень він узяв мішок, яким накрив скриньку з наживою, і простелив його на сонці сушитися. А коли сонце зайшло, обв'язав мішок навколо шиї, спустив собі на спину й обережно заправив під жилку, що її тепер держав, перепустивши за плечима. Мішок пом'якшив тиск, і старий зумів прихилитися до носа човна в такий спосіб, що йому стало майже зручно. Насправді ця поза лиш на якусь дещицю полегшила нестерпний тягар, однак старий вважав, що тепер йому майже зручно.

«Я нічого не можу з нею вдіяти, і вона зі мною також,— подумав він.— Принаймні поки тягне отак навпростець».

Один раз він звівся на ноги, щоб помочитися за борт, поглянути на зорі й визначити курс човна. Натягнута жилка здавалася світлою лінією, що виходила просто з його плеча й зникла у воді. Тепер човен посувався повільніше, і сяйво над Гаваною потьмяніло, отож старий зрозумів, що течія, як видно, несе їх на схід. «Коли я втрачаю з очей відсвіт над Гаваною, то ми, певне, відхиляємось дедалі на схід,— подумав він.— Якби рибина не збочила, я бачив би його ще кілька годин. Цікаво, як там скінчилися сьогоднішні матчі у вищих лігах. Як чудово було б мати з собою радіо й про все те почути.— Але тут-таки перепинив себе: — Не про те думаєш. Думай про діло. Пильнуй, щоб не вчинити якоїсь дурниці».

Тоді мовив уголос:

— Шкода, що нема зі мною хлопця. Допоміг би мені й усе оце побачив.

«Не можна, щоб людина доживала віку в самотині,— подумав він.— Але нічого не вдієш. Треба не забути з'їсти тунця, поки він не притух, це додасть мені сили. Так собі й затам: хочеш чи не хочеш, а вранці з'їси його. Отак і затам»,— наказав він собі подумки.

Вночі біля човна впливли дві морські свині, і старий чув, як вони борсаються у воді й гучно сапають. Старий добре розрізняв хрипкий віддих самця й тужливі зітхання самиці.

— Славні вони тварини,— мовив він.— Грають собі, пустують, люблять одне одного. Вони нам наче брати, так само як і летючі риби.

Раптом йому стало жаль велику рибину, що була в нього на гачку. «Вона чудова, незвичайна рибина, і хтозна, скільки вже їй віку,— думав він.— Зроду ще не траплялося мені такої дужої рибини й щоб так дивно поводитись. Мабуть, вона дуже розумна й через те не вистрибує. Досить їй вистрибнути чи добряче смикнути — і мені капець. Та, певне, вона вже не раз попадалась на гачок і знає, що саме так треба змагатися за порятунок. їй і невтямки, що проти неї лише одна людина, та ще й стара. А яка ж вона величезна, ця рибина, і який добрий дасть виторг, коли в неї смачне м'ясо. Наживу вона взяла, як самець, і тягне, як самець, і змагається не як перелякана. Цікаво, чи вона робить це свідомо, чи просто на відчай душі, як оце я?»

Він пригадав, як колись зловив на гачок самицю марліна. Самець завжди поступається поживою своїй подрузі, і самиця, попавшись на гачок, з переляку почала нестямно кидатись, так що скоро геть знесиліла, й увесь той час самець не залишав її і кружляв разом з нею по поверхні води, не зважаючи на жилку. Він плив майже впритул, і старий боявся, щоб він не розітнув жилку ударом хвоста, гострого, як лезо коси, й майже такого ж розміром та формою. І тим часом як старий підчепив самицю на ості й оглушшв її, а тоді, підтягши до човна за вузьку і гостру, мов рапіра, морду з шерехатими краями, почав молотити кийком по голові, аж поки вона зробилася схожа кольором на зворотний бік дзеркала, і нарешті з допомогою хлопця перекинув через борт, самець ні на мить не відпливав від човна. А потім, коли старий узявся вибирати жилку й готувати гарпун, марлін високо вистрибнув з води біля самого борту, щоб побачити, де його подруга, й тільки тоді пішов у глибочінь, розпроставши блідо-лілові крила грудних плавців і востаннє показавши широкі фіолетові смуги на спині та боках. І тепер старий пригадав, який він був гарний і як до кінця не залишив своєї подруги.

«То була найсумніша з усіх моїх рибальських пригод,— подумав він.— Та й хлопець тоді засмутився, і ми попросили в рибини пробачення й швиденько розчинили її».

— Шкода, що немає хлопця,— мовив він уголос і зручніше прихилився до заокругленої носової обшивки, відчуваючи плечима, що здержували натяг жилки, могутню силу величезної рибини, що невпинно простувала до якоїсь тільки їй відомої мети.

«Це ж бо не що інше, як мої підступи змусили її зробити такий вибір,— подумав старий.— Їй було призначено жити в темних глибинах моря, далеко від усіляких тенет, пасток і підступів. А мені, єдиному в світі, було призначено дістатися туди й знайти її. Єдиному з усіх людей у світі. Отож тепер ми від самого полудня пов'язані спільною долею. І ніхто не зарадить ні їй, ні мені.

Можливо, мені не слід було ставати рибалкою,— думав він далі.— Але ж саме задля цього я й народився. От тільки б не забути з'їсти тунця, коли розвидніє».

Перед самим світанком ще якась рибина взяла наживу на снасті, що була в старого за спиною. Він почув, як тріснуло вудлице, і жилка, розмотуючись, стрімко поповзла через борт човна. Орудуючи навромацки в темряві, старий видобув із піхов ножа, перебрав усю тягу жилки на ліве плече й, відхилившись назад, перерізав снасть на закрайку борту. Потім так само перерізав ще одну, найближчу до нього, й навромацки позв'язував вільні кінці запасних мотків. Він вправно орудував однією рукою, притискаючи ногою жилку, щоб міцніше затягти вузли. Тепер у нього було шість запасних мотків жилки: по два від кожної перерізаної снасті й ще два від тієї, на яку спіймалася рибина,— і всі шість міцно зв'язані між собою.

«Коли розвидніє,— подумав старий,— треба якось добутись на корму до тієї

сорокасажневої снасті й також перерізати її, а тоді доточити запасні мотки. Щоправда, я втрачаю на цьому двісті сажнів добротного каталонського шнура та ще гачки з повідцями. Одначе все це можна придбати знов. А от хто придбає мені таку рибину, якщо на гачок попадеться ще одна й обірве жилку? Хто знає, що то за риба оце щойно клюнула. Може, марлін, а може, й меч-риба чи акула. Я навіть не відчув її, бо мусив якнайшвидше позбутися».

Уголос він сказав:

— Ех, якби ж то зі мною був хлопець!

«Але хлопця немає,— подумав він.— Ти тут сам-один, отож темно чи не темно, а рушай-но краще зараз же на корму, до тієї останньої снасті, відітни жилку й приточи ще два запасні мотки».

Так він і вчинив. Робити все те потемки було важко, а одного разу рибина так рвонула жилку, що він повалився долілиць і поранив щоку під оком. По щоці потекла була кров, але швидко скипілася й присохла, не сягнувши підборіддя, а старий добувся назад і стомлено припав до носової обшивки. Потім поправив мішок, помалу пересунув жилку з намуляного місця й, непорушно вдержуючи її плечима, завмер, щоб відчути, як тягне рибина, а тоді спустив руку за борт і визначив, з якою швидкістю посувається човен.

«Цікаво, чого це вона так сахнулася,— подумав він.— Мабуть, повідець шарпнув її по спинному горбу. Їй, звісно, не так муляє спину, як мені. Одначе не може ж вона без кінця тягти човен, хоч би яка була велика та дужа. Тепер я прибрав усе, що могло б мені завадити, і маю в запасі багато жилки, отже, кращого й бажати годі.

— Рибо,— неголосно мовив він,— поки я живий, я тебе не покину.

«Та й вона мене, мабуть, не покине,— подумав старий, дожидаючи, поки розвидніє. О цій досвітній порі стало ще холодніше, і він притулився до дощок, щоб трохи зігрітись. «Усе, що здужає вона, здужаю і я»,— подумав він. Зайнялося на світ, і він побачив, як жилка, тягнучись від його плеча, скісно заходить у воду. Човен невпинно посувався вперед, і коли з-за обрію виткнувся краєчок сонця, його промені впали на праве плече старого.

— Простує на північ,— сказав старий і подумки додав: «А течією нас, певне, занесло далеко на схід. Добре було б, якби вона повернула за водою. Це означало б, що її бере втома».

Коли сонце підбилося трохи вище, старий зрозумів, що рибина анітрохи не стомилася. Був лиш один добрий знак: нахил жилки показував, що тепер вона пливе ближче до поверхні. А втім, це ще не конче мало означати, що вона скоро вирине. Та могла й виринути.

— О Боже, зроби так, щоб вона виринула,— промовив старий.— Я маю досить жилки, щоб укоськати її.

«А може, якщо я здужаю трохи потягти на себе, їй стане боляче й вона вирине,— подумав він.— Тепер видно, то нехай собі вистрибує. Набере повітря в спинні міхурі, а тоді вже глибоко не пірне».

Він спробував посилити натяг, але відколи рибина ковтнула гачок, жилка й так була напружена до краю, і коли старий відхилився назад, щоб потягти її на себе, то відчув, як вона врізається в плечі, й зрозумів, що це марна праця. «А смикати нізащо не можна,— подумав він.— За кожним разом гачок розширюватиме рану, і коли вона таки вистрибне, то може взагалі зірватися. Ну, та хоч як воно є, а тепер, коли зійшло сонце, я почуваю себе куди краще, до того ж хоч сьогодні мені не треба на нього дивитися».

На жилку поначіплялися жовті водорості, але старий знав, що вони трохи гальмують човен, і тільки радів з цього. То була та сама гольфстримська трава, що так світилася поночі у воді.

— Рибо,— сказав старий,— я люблю тебе й дуже поважаю. Але все одно уб'ю тебе до кінця дня.

«Будемо на це сподіватися»,— додав він подумки.

З півночі до човна підлетіла невеличка пташина. То була якась співоча пташка, і летіла вона дуже низько над водою. Старий помітив, що вона геть знесилена.

Пташина сіла на корму перепочити. Потім пурхнула в старого над головою і вмостилася на жилці, де їй було зручніше.

— Скільки тобі років? — запитав старий.— Це твоя перша мандрівка?

Коли він озвався, пташина подивилася на нього. Вона була така втомлена, що навіть не примірялася, сідаючи на жилку, і тепер погойдувалась, чітко обхопивши її своїми тендітними пазурцями.

— Жилка натягнута міцно,— сказав їй старий.— Аж надто міцно. Чого ж це ти так стомилася по безвітряній воді? І що воно коїться з птахами?

«А є ж ще яструби,— подумав він,— Ті вилітають понад морем вам навперейми». Але пташині цього не сказав, та й однаково вона його не зрозуміла б, а про яструбів скоро мала дізнатися сама.

— Добре відпочинь, мала птахо,— сказав старий.— А тоді вертай до берега й шукай своєї долі, як шукають її всі — і люди, й птахи, й риби.

Розмова трохи підбадьорила його, бо за ніч спина в нього геть затерпла й тепер уже боліла по-справжньому.

— Коли хочеш, погостюй тут у мене, птахо,— мовив він.— Шкода, що я не можу поставити вітрило й відвезти тебе,— онде якраз і вітерець знімається. Та, на жаль, я не один, а з товаришкою.

Саме в цю мить рибина зненацька так рвонула жилку, що старий повалився на ніс човна й напевне випав би за борт, якби не вперся в дошки й не попустив снасть.

Коли рибина смикнула, пташина пурхнула геть, і старий не помітив, як вона зникла. Він обережно помацав жилку правою рукою і побачив на долоні кров.

— Певне, щось дошкулило їй,— мовив старий і потяг до себе снасть, пробуваючи повернути рибину назад. Та, напнувши жилку до відпору, він знову сів, як раніш, лише здержуючи її натяг.

— Я бачу, рибо, все воно таки дається тобі взнаки,— сказав він.— Мені теж, бог свідок.

Він пошукав очима пташину, бо радий був хоч її товариству. Одначе пташина зникла.

«Недовго ж ти гостювала,— подумав старий.— А там, де ти тепер, тобі ще важче, аж поки дістанешся берега. Як же це я так схибив, що риба поранила мене отим єдиним посмиком? Мабуть, зовсім уже розум втрачаю. Чи, може, тому що задивився на пташину й вона відвернула мої думки. Ну, тепер-то я вже пильнуватиму як слід, а потім треба неодмінно з'їсти тунця, щоб не підупасти на силі».

— Ех, якби ж то зі мною був хлопець і якби я мав трохи солі,— промовив він уголос.

Перебравши вагу снасті на ліве плече й обережно ставши на коліна, він спустих поранену руку за борт і якусь хвилю подержав у воді, спостерігаючи, як залишається позаду кривавий слід і як невпинно струмує проти його зануреної руки зустрічний потік.

— А пливе вона тепер куди повільніше,— сказав він.

Старий залюбки подержав би руку в солоній воді й довше, але, побоюючись, що рибина знову смикне, сів на місце, усім тілом наважив на снасть і обернув долоню проти сонця. На ній було тільки поперечне садно від жилки, що обдерла шкіру. Але ж саме долоням випадало попереду найбільше роботи. Старий знав, як йому ще знадобляться руки, перше ніж він доведе своє діло до кінця, отож був невдоволений, що пошкодив їх дочасно.

— Ну от,— сказав він, коли рука обсохла.— А тепер треба з'їсти того тунчика. Я можу підтягти його остями і їсти тут-таки, зручно вмовистившись.

Він став навколішки, зачепив остями тунця, що лежав під кормою, і, пильнуючи, щоб не зрушити мотків жилки, підтяг до себе. Знову здержуючи снасть лівим плечем і спираючись на лівий лікоть, він зняв рибину з гачка й поклав ості на місце. Тоді притиснув тушку коліном і взявся різати її вповодж, від голови до хвоста, відтинаючи довгі клинцюваті скиби темно-червоного м'якуша — спочатку від спини й далі аж до черева. Накраявши шість таких скиб, він розклав їх на носі човна, витер ніж об штани, а тоді взяв кістяк тунця за хвіст і шпурнув через борт.

— Мабуть, цілого кусня я не з'їм,— мовив він по тому й розрізав одну скибу навпіл.

Тим часом натяг снасті не слабшав ні на мить, і ліву руку йому геть посудомило. Вона, мов задубіла, стискала туго напнуту жилку, і старий гидливо подивився на неї.

— Ото ще мені рука,— сказав він.— Гаразд, нехай тебе корчить, коли тобі так подобається. Нехай хоч і на клішню оберне. Добра тобі з того однак не буде.

«Ну, їж,— звелів він подумки сам собі й подивився на темну воду там, де в неї скісно заходила жилка.— Їж, це додасть сили твоїй руці. Вона, не винна, що ти вже стільки годин припнутий до риби. Та ти собі можеш і довіку не розлучатися з нею. А зараз їж тунця».

Він узяв шматок риби, поклав у рот і став повільно жувати. їсти було можна.

«Добре розжовуй,— сказав він собі подумки,— висмоктуй увесь сік. От якби ще присмачити лимоном чи підсолити — було б зовсім не зле».

— Як себе почуваєш, рука? — спитав він зсудомлену руку, що залякла, мов нежива.— Ось я з'їм ще шматок задля тебе.

Він з'їв решту скибки, що її розрізав навпіл. Старанно розжував м'якуш і виплюнув шкірку.

— Ну, як воно тобі, рука? Чи ще рано про це питати? — Старий узяв ще одну скибу, тепер уже цілу, й почав жувати.

«Це поживна, повнокровна риба,— думав він.— Добре, що мені попався тунець, а не макрель. Макрель надто солодка. А ця майже зовсім не солодка й ще не втратила ані крихти поживності... Треба викинути з голови все, що не стосується діла,— подумав старий.— Шкода, що я не взяв з собою хоч трохи солі. Хтозна, чи пров'ялиться решта тунця на сонці, чи засмердить, то, мабуть, краще з'їсти все одразу, дарма що не хочеться. Моя риба поводить себе спокійно, не шарпає. Отож доїм-но я тунця й тоді буду напоготові».

— Терпи, рука,— сказав він.— Усе це задля тебе. «От коли б можна було нагодувати й мою рибу,— подумав він.— Адже вона мені однаково як сестра. Та все-таки я мушу вбити її, а для цього мені треба набратися сили». І він неквапливо й сумлінно зжував усі довгі клинцюваті скиби тунцевого м'якуша. Годі випростався й обтер руку об штани.

— Ну от,— сказав він.— А тепер, рука, можеш пустити жилку — я впораюся й самою правою, поки ти не облишиш своїх дурних вибриків.

Він притиснув лівою ногою туго напнуту жилку, що її весь час перед тим затискав у лівій руці, й відхилився назад, наваживши на снасть спиною.

— Боже, зроби так, щоб швидше минулися корчі,— сказав він.— Адже я не знаю, що вона ще утне, ця риба.

«Поки що вона начебто спокійна,— міркував старий,— і знає, до чого веде. Але що в неї на думці? А в мене що? Я мушу в усьому пристосовуватися до неї, бо надто вже вона величезна. Якщо вона вирине, я зможу вбити її. А якщо довіку залишиться в морі, то й я залишуся разом з нею».

Він потер об штани зсудомлену руку й спробував розігнути пальці. Але рука не корилась йому. «Може, вона відійде на сонці,— подумав старий.— А може, коли я перетравлю поживного сирого тунця. Ну, а як не буде іншої ради, я таки розтисну її хоч би там що. Але зараз силувати не стану. Нехай розтиснеться сама й відійде з власного почину. Зрештою, вночі я завдав їй добрячої роботи, коли треба було вивільняти й зв'язувати снасті».

Старий поглянув на безмежний простір моря й збагнув, який він тепер самотній. Проте побачив він і райдужні відсвіти в темній товщі води, й туго напнуту жилку, що зникала в глибині, й дивне коливання тихої морської гладіні. Тепер і над морем скупчувались хмари, віщуючи пасат, а глянувши вперед, старий побачив табун диких качок, що летіли над водою, чітко вирізняючись на тлі неба,— на якийсь час їх обриси неначе затуманювались, тоді знов ставали чіткі,— і він зрозумів, що людина в морі ніколи не буває самотня.

Йому пригадалось, як декотрі люди бояться запливати самі в невеликому човні ген у море, звідки не видно берега, й подумав, що в ті місяці, коли негода настає зненацька, їхній страх цілком виправданий. Але тепер була пора ураганів, а в цю пору, коли тихо, звичайно стоїть найкраща в цілому році погода.

«Та й коли надходить ураган, у морі його ознаки завжди видно за кілька днів наперед.

На суходолі їх не бачать, бо не знають, на що треба зважати,— думав старий.— Певне, є відміна і в тому, що з берега хмари виглядають інакше, ніж з моря. Та найближчим часом урагану боятись нема чого».

Він подивився на небо й побачив білі купчасті хмари, подібні до накладених одна на одну апетитних кульок морозива, а над ними у високому вересневому небі видніли тонкі смужки пірчастих хмаринок.

— Буде легкий бриз,— сказав старий.— Така погода мені куди вигідніша, ніж тобі, рибо.

Ліву руку йому й досі судомило, але він уже помалу розтискав пальці.

«Ненавиджу корчі,— мав він.— Гидко, що тебе зраджує власне тіло. Коли отруїшся якоюсь тухлятиною і на тебе нападає пронос чи блювота, соромно людей. А як нападуть корчі,— він подумки називав їх *calambre*^б,— соромно самого себе, а надто коли нікого нема поруч.

Якби тут був хлопець, він розтер би мені руку, і її одпустило б згори, від ліктя,— подумав старий.— Та дарма, одпустить і від пальців».

У цю мить, ще не помічаючи, як змінився нахил жилки у воді, він відчув правою рукою, що натяг слабшає. Тоді, наваживши на снасть і щосили молотячи лівою рукою по стегну, побачив, як жилка поволі підноситься все вище над водою.

— Зараз вона випливе,— мовив старий.— Ану, рука, оклигуй. Оклигуй, прошу тебе.

Жилка й далі помалу, але невпинно виринала з води, а тоді поверхня океану перед човном здулась, і рибина випливла на світ. Вона випливала довго, наче їй кінця-краю не було, і з боків її струменіла вода. Рибина виблискувала проти сонця, голова й спина в неї були темно-фіолетові, а широкі смуги на боках видавалися в сонячному промінні блідо-бузковими. Її довгий, як бейсбольна битка, і загострений на кінці меч скидався на рапіру. Рибина показала з води на всю свою довжину, а тоді знов пірнула — без сплеску, мов досвідчений нирець,— і старий побачив, як востаннє майнув її великий, схожий на лезо коси хвіст, і одразу ж по тому жилка швидко побігла у воду слідом за рибиною.

— Футів на два довша за мій човен,— сказав старий. Жилка збігала швидко, але рівномірно — отже, рибина не була наполохана. Старий обома руками вчепився за жилку й натягнув її до відпору, силкуючись загальмувати. Він знав: якщо він не здужає сповільнити рух рибини безперервним опором, вона розмотає всю снасть і обірве її.

«Рибина величезна, і я повинен приборкати її,— думав старий.— Не можна давати їй відчути, яка вона дужа й на що здатна, коли б стала тікати. Бувши нею, я б зараз пішов на відчай душі й дав тягу, аж поки щось урвалося б. Та, хвалити бога, риби не такі розумні, як ми, що вбиваємо їх, зате куди благородніші й спритніші».

Старому траплялося бачити багато великої риби. Бачив він і чимало рибин, що важили понад тисячу фунтів, та й сам за своє життя зловив дві такі, але ніколи не ловив одинцем. І от тепер, сам-один далеко від берега, був припнутий до найбільшої рибини з усіх, яких він будь-коли бачив чи навіть про яких чував, а його ліва рука й досі була залякла, мов зіплені пазури орла.

«Дарма, відійде,— думав він.— Неодмінно відійде і допоможе правій. Вони ж усі три наче сестри — рибина й мої дві руки. Повинна відійти. Це ж просто нечесно, що вона отак поводитьсь».

Тим часом рибина знову притишила хід і пливла рівно, як і раніш.

«Цікаво, чого це вона виринала,— подумав старий.— Неначе тільки на те, щоб показати мені, яка вона величезна. Атож, тепер я це знаю. Добре було б показати і їй, що я за людина. Але тоді б вона побачила мою скорчену руку. Ні, нехай собі думає, ніби я дужчий, ніж насправді, а я вже постаріюся не схибити. Ех, коли б то я був нею і мав усе, що має вона проти моєї єдиної зброї — волі та розуму».

^б Calambre — судома (ісп.).

Він зручніше прихилився до бортових дощок і терпляче зносив свої муки, а рибина тим часом усе так само невпинно пливла далі, і човен повільно посувався по темній воді, зі сходу повівав вітерець, здіймаючи на морі легку хвилю. Був уже полудень, коли ліву руку старого помалу відпустили корчі.

— Ну, рибо, тепер начувайся,— мовив він і трохи пересунув жилку на вкритих мішком плечах.

Йому було зручно, але так само тяжко, хоч він і не визнавав цього.

— Я людина не побожна,— мовив він,— одначе ладен десять разів проказати «Отче наш» і десять разів «Богородицю», аби тільки подужати цю рибину. А як подужаю, обіцяю піти на прощу до Мідної Богоматері. Твердо обіцяю.

І він заходився механічно проказувати молитви. Часом він почував себе таким змореним, що не міг пригадати слів, і тоді починав говорити дуже швидко, щоб вони вимовлялися самі собою. «Богородицю» проказувати легше, ніж «Отче наш»,— відзначив він подумки.

— Слався, Богородице, свята Маріє, Господь з тобою. Благословенна ти серед жінок і благословен плід лона твого, святий Христос. Свята Маріє, Матір Божа, молися за нас грішних нині і в нашу смертну годину. Амінь.— Тоді додав: — Свята діво, помолися й за те, щоб ця рибина сконала. Дарма що вона така розкішна.

Проказавши молитви й почувши себе куди краще, хоч страждання його анітрохи не полегшали, а може, навіть ще й збільшились, старий сперся на носову обшивку й почав машинально зганати й розгинати пальці лівої руки.

— Мабуть, треба знову спустити з корми оту малу снасть,— промовив він.— Якщо рибина надумає залишитися там ще на ніч, мені знову треба буде їсти, та й води у пляшці вже обмаль. Навряд чи я зловлю тут щось, крім макрелі. Та коли з'їсти її зовсім свіжу, вона не дуже гадка на смак. От якби вночі мені в човен упала летюча риба. Але я не маю світла, щоб принадити її. Летюча риба смачна навіть сира, її можна й не розчиняти. А я повинен берегти кожну крихту сили. О боже, хіба ж я знав, що ця рибина така величезна... І все-таки я здолаю її,— сказав він,— хоч яка вона величезна та могутня.

«Воно, звісно, несправедливо,— подумав старий.— Але я покажу їй, на що здатна людина й що вона може знести».

— Казав же я хлопцеві, що я незвичайний старий,— мовив він.— А тепер настав час це довести.

Те, що він доводив це вже тисячу разів, нічого не важило. Тепер треба було доводити знову. І так щоразу — все наново; отож, роблячи своє діло, старий ніколи не оглядався на минуле.

«Добре, якби вона заснула, тоді і я міг би поспати й побачити уві сні левів,— подумав він.— Чому ті леви — найважливіше з усього, що в мене лишилося?.. Викинь з голови ці думки, старий,— звелів він собі.— Сиди тихенько отут біля борту, відпочивай і ні про що не думай. Рибина витрачає силу. А ти повинен витрачати її якомога менше».

Вже перейшло далеко за полудень, а човен усе так само повільно й невпинно посувався вперед. Але тепер його рух гальмував ще й вітерець зі сходу, і старий легенько погойдувався на тихих хвилях, майже не зважаючи на біль, якого завдавала йому жилка, туго напнута поперек плечей.

Один раз пополудні жилка почала була знов виринати з води. Та рибина лише трохи піднялася до поверхні й пливла собі далі. Сонце тепер падало старому на ліве плече та спину. І з цього він зрозумів, що рибина повернула на північний схід.

Тепер, уже раз побачивши рибину, він міг уявляти собі, як вона пливе десь там у глибині, широко розпроставши схожі на крила фіолетові грудні плавці, і як темна вода обтікає її великий сторчкуватий хвіст. «Цікаво, чи добре вона бачить на такій глибині,— подумав старий.— Очі в неї величезні, а он коні ж мають куди менші, проте бачать у темряві. Колись і я добре бачив поночі. Звісно, не в непроглядній темряві, але майже так саме добре, як бачать коти».

Сонце та безперервні рухи пальцями зовсім віджили його ліву руку, і старий почав помалу перебирати на неї натяг снасті, ворущачи м'язами спини, щоб зсунути жилку з намуляних місць.

— Коли ти й досі не пристала, рибо,— мовив він уголос,— то ти просто чудо.

Тим часом він сам був геть зморений і, знаючи, що скоро настане ніч, намагався думати про щось інше. Подумав про бейсбольні ліги — він називав їх *Gran Ligas*,— пригадавши, що того дня нью-йоркські «Янки» грали з детройтськими «Тиграми».

«Ось уже другий день я не знаю, як закінчилися *juegos*⁷,— думав він.— Але я повинен не втрачати віри й бути гідним великого Ді Маджо, котрий робить усе досконало, навіть коли йому дошкуляє кісткова шпора на п'яті. Що воно за таке, ця кісткова шпора? — запитував він сам себе.— *Un espuelo de hueso*⁸. У нашого брата їх не буває. Чи воно так само боляче, як удар у п'яту шпорою бойового півня? Я, мабуть, такого не знис би. Не міг би знести й коли б мені вибили око чи обоє очей, та ще й битися далі, як ото бойові півні. Людина — доволі нікчемна істота проти дужих птахів та звірів. Я таки справді радніш волів би бути отим рибиськом, що пливе десь там у темряві моря».

— Аби тільки не було акул,— мовив він уголос.— Бо як наскочать акули, то рятуй, Боже, і рибину, й мене.

«А як ти гадаєш: чи став би великий Ді Маджо так довго змагатися з рибою, як оце ти? — подумав він.— Я певен, що став би, навіть і довше, бо він молодий і дужий. Та й батько його був рибалкою. От тільки чи не надто мучила б його та кісткова шпора?»

— Не, знаю,— мовив він.— У мене ніколи не було кісткової шпори.

Коли зайшло сонце, старий, щоб додати собі певності, став пригадувати, як колись в одній таверні у Касабланці він мірявся силою з дуженним негром із Сьєнфугоса, що був найпершим силачем у тамтешньому порту. Цілий день і цілу ніч вони сиділи, вперши лікті в ризику, проведену крейдою на столі, й міцно зціпивши поставлені сторч руки, і кожен силкувався пригнути до стола руку супротивника. Майже всі довкола закладалися, хто переможе, люди заходили й виходили з таверни, освітленої гасовими лампами, а він пильно дивився на руку негра й на його обличчя. Після перших восьми годин судді почали змінюватись через кожні чотири години, щоб трохи поспати. З-під нігтів і в нього, і в негра виступала кров, та вони й далі дивились у вічі й на руку один одному, тим часом як глядачі заходили й виходили, сиділи на високих стільцях попід стіною і чекали. Дерев'яні стіни таверни були пофарбовані в ясно-голубий колір, і лампи відкидали на них тіні обох супротивників. І коли вітер знадвору погойдував лампи, величезна тінь негра хилиталася на стіні.

Протягом цілої ночі перевага раз по раз схилялася від одного до другого; негрові підносили ром і розкурювали для нього сигарети. Хильнувши рому, він чимдуж напивався і одного разу майже на три дюйми відхилив руку старого, що був тоді не «старий», а Сантьяго Ел Самреон⁹. Однак старий спромігся знову поставити руку непорушно. Після того він уже не мав сумніву, що переможе супротивника, хоч негр був добрий чолов'яга і неабиякий силач. На світанку, коли глядачі, що пішли в заклади, почали просити, щоб суддя оголосив нічию, а той лише мовчки хитав головою, старий зробив останнє рвучке зусилля і став пригинати негрову руку все нижче й нижче, аж поки вона лягла на дерев'яну стільницю. Змагання почалося в неділю вранці, а закінчилося ранком у понеділок. Багато хто з глядачів уже вимагав нічиєї, бо їм треба було йти на роботу — кому в порт вантажити лантухи з цукром, а кому до Гаванської вугільної компанії. Коли б не це, всі вони залюбки дочекалися

⁷ *Juegos* — ігри (ісп.).

⁸ *Un espuelo de hueso* — кісткова шпора (ісп.).

⁹ *El Campeon* — чемпіон (ісп.).

б кінця змагання. Та старий закінчив його вчасно, раніш ніж вони мали йти на роботу.

Ще довго по тому всі називали його чемпіоном, а навесні відбулося змагання-реванш. Та цього разу заклади були мізерні, і старий легко взяв гору, бо вже в першій зустрічі похитнув упевненість того негра із Сьєнфугоса. Згодом він провів ще кілька таких змагань, але надалі відмовився від них, бо розважив, що як дуже захоче, то може перемогти будь-кого, а тим часом усе воно шкодило його правій руці в рибальстві. Раз чи два він спробував змагатися лівою, але ця рука завжди зраджувала його, не хотіла коритися, і він не мав до неї віри.

«От тепер сонце добре її пропече,— подумав він,— то вона мені не стане більше братися корчами. Аби тільки вночі не було надто холодно. Хотів би я знати, що принесе мені ця ніч».

Над головою в нього прогуркотів літак, що летів на Майямі, і старий побачив, як, сполохані його тінню, з води вихоплювалися зграйки летючих риб.

— Там, де стільки летючої риби, має бути й макрель,— мовив він і відхилився, наважуючи плечима на снасть, щоб побачити, чи не можна підтягти рибину хоч трохи ближче. Та всі його зусилля були марні: жилка знову напнулася так туго, що на ній затремтіли краплі води, й, здавалось, вона от-от лусне. Човен поволі посувався вперед, і старий проводжав поглядом літак, аж поки він зник з очей.

«А мабуть, чудно летіти на літаку,— подумав він.— Цікаво, як виглядає море з такої височини? Коли б вони летіли не так високо, то, певне, могли б побачити згори й мою рибину. От би й собі політати поволеньки сажнів за двісті над морем та подивитись на неї. Коли плавав з ловцями черепах, я не раз вилазив на верхню поперечину щогли й навіть звідти бачив чимало. Макрель з височини здається зеленкуватою, на ній видно смуги й фіолетові плями, і бачиш одразу весь косяк. Чому це у всіх прудких риб, що держаться на темній бистрині, фіолетові спини та ще звичайно такі самі смуги й плями? Макрель здається зеленою, бо насправді вона золотава, це зрозуміло. Та коли як слід зголодніє й никає, шукаючи поживи, на боках у неї з'являються такі самі фіолетові смуги, як і в марліна. Чи то від люті, чи, може, від швидкого руху?»

Перед самим вечором, коли вони поминали чималий острівець саргасової трави, що колихалася на легкій хвилі так, наче океан пестив когось, укритися жовтою ковдрою, на малу снасть попалася макрель. Старий побачив її, коли вона вистрибнула над водою, вся золота в останніх променях сонця, сполохано тріпочучи й вигинаючись у повітрі. Знавісніла з жаху, вона вистрибувала знов і знов, чисто мов акробат, а тим часом старий помалу переліз на корму, зігнувся над бортом і, здержуючи велику снасть правою рукою та плечем, лівою взявся витягати макрель, за кожним заходом притискаючи вибрану з води жилку босою лівою ногою. Коли рибина опинилася біля самої корми, відчайдушно борсаючись і кидаючись з боку в бік, старий перехилився через борт і втягнув її в човен — багряно-золоту, з фіолетовими смугами по боках. Щелепи рибини конвульсивно стискалися, кусаючи гачок, і вона билась об дно човна своїм довгим пласким тілом, хвостом і головою, аж поки старий не торохнув її кийком по лискучій золотавій голові,— лиш тоді вона востаннє сіпнула і затихла.

Старий зняв макрель з гачка, наживив снасть новою сардиною і метнув її за борт. Тоді поволі, з чималими зусиллями повернувся назад на ніс. Він помив ліву руку й витер її об штани. Потім, перебравши туго напнуту снасть із правої руки в ліву, помив у морі й праву руку, спостерігаючи водночас, як сонце поринає в океан і з яким нахилом заходить у воду велика жилка.

— Вона пливе все так само рівно,— мовив він. Але, придивившись, як вода обтікає його руку, помітив, що човен рухається повільніше.

— Треба б скласти докупі обоє весел і прилаштувати до корми — вони ще дужче придержать рибину вночі,— сказав старий.— Коли вона ладна пливти цілу ніч, то й я теж.

«А макрель краще розчинити трохи перегодя, щоб не витекла кров,— подумав він.— Візьмуся до цього потім і тоді ж прилаштую весла, щоб гальмували човен. Нехай собі риба

поки що пливе спокійно, не треба її турбувати при заході сонця. Коли заходить сонце, всяка риба почуває себе зле».

Він обсушив руку в повітрі, ухопився нею за снасть і, як міг розслабившись, дав підтягнути себе вперед, упритул до обшивки, так щоб натяг жилки припадав на човен не менш, ніж на його плечі, а може, навіть і більш.

«Отак і навчаюся помалу, як треба діяти,— подумав він.— Принаймні — як діяти тепер. А ще ж не забуваймо, що вона нічого не їла, відколи взяла наживу, а такій величезній рибі треба багато їсти. Зате я з'їв цілого тунця, а на завтра маю макрель.— Він називав її dorado¹⁰.— А може, ще й сьогодні трохи попоїм, коли розчинятому її. Щоправда, на смак вона куди гірша від тунця. Та що вдієш, нічого легкого в житті немає».

— Як ти себе почуваєш, рибо? — спитав він голосно.— Я почуваю себе добре, моя ліва рука відійшла і я маю що їсти на ніч і на день. А ти, рибо, тягни човна.

Насправді він почував себе не так добре, бо намуляні жилкою плечі тепер майже не боліли, а неначе затерпили, і це старому не подобалось. «Та я бував і в гіршій скруті,— подумав він.— Права рука в мене лише злегка подряпана, а ліву вже не корчить. З ногами теж усе гаразд. Та й щодо харчу я маю перевагу над рибиною».

Уже зовсім спочіло, як то завжди буває у вересні, коли темрява спадає одразу ж по заході сонця. Старий наліг грудьми на пошарпані носові дошки й як міг намагався відпочивати. Він не знав, як зветься зірка Рігель, але бачив її і знав, що незабаром засвітяться й усі інші зорі, його далекі друзі, й знову будуть з ним.

— І рибина також мені друг,— мовив він уголос.— Я ще зроду не бачив такої рибини, навіть і не чував про таких. Та все одно я повинен убити її. То ще добре, що нам не доводиться полювати на зорі.

«А що, коли б людині щодня треба було вбивати місяць? — подумав старий.— І місяць тікав би від неї. Або коли б вона мусила щодня гнатися за сонцем, щоб убити його? Отож ми ще не такі безталанні»,— розважив він.

Потім йому стало жаль велику рибину, яка не мала чого їсти; та хоч він і співчував рибині, проте його ні на мить не полишав твердий намір убити її. «Це ж скільки людей вона нагодусь,— подумав старий.— Та чи варті вони того, щоб їсти її? Ні, аж ніяк. Ніхто не вартий їсти цю рибину, що поводитьсь так розумно, з такою величезною гідністю.

Я не дуже знаюся на всіх цих речах,— думав він далі.— Та все-таки добре, що нам не треба замірятися вбити сонце, місяць чи зорі. Досить і того, що ми живемо біля моря й убиваємо своїх щирих братів.

А тепер,— подумав він,— треба прилаштувати гальмо. Воно має свої переваги й свої вади, Я можу втратити стільки жилки, що зрештою втрачу й рибину, якщо вона рвонеться вперед,— адже гальмо з весел позбавить човен легкості на воді. Хоч ця легкість і продовжує наші з рибою муки, одначе в ній-таки й моя безпека, а надто коли зважити, яка прудка ця риба,— просто вона досі ще не показувала, на що здатна. Та нехай там хоч як, а макрель треба розчинити, поки вона не зіпсувалась, і трохи попоїсти, щоб підкріпити сили,

Гаразд, відпочину ще з годинку, побачу, чи вона й далі буде така спокійна та сумирна, а тоді вже подамся на корму, зроблю там усе, що треба, й вирішу, як діяти далі. А тим часом спостерігатиму, як вона буде поводитись і чи не надумає щось утнути. Гальмо з весел — то добра штука, одначе тепер мені треба діяти дуже обачно. Риба ще при силі, і, як я помітив, гачок сидить у неї в пащі збоку, а паща міцно стулена. Отже, гачок їй не дуже дошкуляє. Дошкуляє голод і те, що вона не може збагнути, хто її ворог. Тож відпочивай, старий, а вона нехай працює, аж поки знов настане твоя черга».

Він відпочивав, як йому гадалося, години зо дві. Місяць о цій порі сховався пізно, і старий не мав як визначити час. Відпочивав він, звісно, не по-справжньому, а відносно. Його плечі, як і раніше, здержували натяг снасті, проте він сперся лівою рукою на носовий

¹⁰ Dorado — золота (ісп.).

закрайок і чимраз більше перекладав той тягар на самий човен.

«Як було б просто, коли б я міг припнути снасть до борту,— подумав він.— Та досить рибі хоч раз смикнути — і вона перерве жилку. Отож я мушу послаблювати натяг своїм тілом і бути напоготові в першу-ліпшу мить вивільнити жилку обома руками».

— Але ж ти так і не поспав, старий,— мовив він сам до себе.— Минуло вже півдня, ніч і ось іще цілий день, а ти зовсім не спав. Треба щось придумати, щоб тобі хоч трохи поспати, поки риба спокійна і йде рівно. Як не будеш спати, тобі може потьмаритись у голові.

«Голова в мене поки що ясна,— подумав він.— Аж надто ясна. Ясна, як зорі, мої любі сестри. І все-таки мені треба поспати. Адже вони сплять, і місяць теж спить, і сонце, і навіть океан часом спить, у ті дні, коли нема течії і стоїть мертвий штиль».

Тож не забудь, що треба поспати,— нагадав собі він.— Придумай якийсь простий і певний спосіб прилаштувати снасть і змусь себе поспати. А тепер іди на корму і розчини макрель. Що ж до гальма з весел, то ставити його небезпечно, а надто коли ти маєш спати».

— Я можу й не спати,— сказав він.— Але й не спати так само небезпечно.

Він став навколішки й знову поповз на корму, впираючись руками в дно човна й пильнуючи, щоб не потурбувати рибу. «Мабуть, вона й сама геть сонна,— подумав він.— Але мені аж ніяк не треба, щоб вона спочивала. Хай тягне човна, доки сконає».

Добувшись на корму, старий повернувся так, що натяг снасті припав йому на ліву руку та плечі, а правою він вийняв із піхов ножа. Зорі світили ясно, він добре бачив макрель і, встроївши ножа їй у голову, витяг її з-під корми. Потім наступив на рибу ногою і одним швидким поздовжнім рухом розпорів їй черево від хвоста до голови. Поклавши ножа, він заходився розчиняти рибу: спочатку вичистив тельбухи, тоді видер зябра. Шлунок був важкий і вислизав з рук. Старий розрізав його і знайшов усередині дві летючі рибини. Вони були ще зовсім свіжі, тверді, і старий поклав їх поряд на дошки, а тельбухи й зябра тихенько вкинув у воду за кормою. Вони пішли на дно, залишаючи у воді фосфористий світляний слід. Макрель була холодна й у тьмяному світлі зір видавалася білясто-сірою, мов тіло прокаженого. Притискаючи правою ногою голову риби, старий здер шкіру з одного боку, тоді перевернув її і, облупивши другий бік, позрізав з кісток м'якуш від голови до хвоста.

Кістяк він обережно спустив за борт і подивився, чи не закрутило його водою. Та видно було лише, як він світиться, повільно зникаючи в глибині. Старий обернувся, поклав летючих риб між скибами м'якуша макрелі й, сховавши ніж у піхви, помалу рушив назад до носа. Його плечі згиналися під тягарем снасті, а в правій руці він держав рибу.

Повернувшись на ніс, він розіклав обидві скиби м'якуша на дошках і там-таки примостив летючих риб. Тоді пересунув жилку на плечах і знов перебрав її натяг на ліву руку, що впиралася в закрайок борту. Трохи згодом він перехилився через борт і став мити в морі летючих риб, zarazом пробуючи рукою швидкість зустрічного потоку води. Рука його після того, як він розчиняв макрель, теж відсвічувала фосфором, і він придивлявся, як її обтікає вода, Тепер вона плинула назустріч ще повільніше, і, коли старий потер край долоні об зовнішню обшивку човна, дрібні часточки фосфору поволі попливли вздовж борту й зникли за кормою.

— Вона або стомилась, або ж відпочиває,— сказав старий,— То попоїм я тим часом макрелі, а тоді й собі спочину та трохи засну.

Ближче до ночі зорі світили ясніш, а повітря дедалі холоднішало. Старий з'їв півскиби м'якуша макрелі й одну летючу рибину, відрізавши їй голову та випатравши черево.

— Яка смачна макрель, коли їси її варену,— мовив він,— і яка гидка сира. Ніколи більш не вийду в море без солі чи лимона.

«Коли б я мав розум у голові, то цілий день поливав би водою дошки й нехай би висихала — ото б і мав сіль. Але ж макрель я зловив уже при самому заході сонця. І все-таки це недогляд. Одначе я добре зжував її і без солі, і мене анітрохи не нудить».

Небо на сході запиналося хмарами, і знайомі старому зорі одна по одній зникали з очей. Здавалося, ніби човен запливає в глибоку ущелину між хмар. Та й вітер зовсім ущух.

— За три-чотири дні буде негода,— сказав старий,— Але не сьогодні й не завтра. А ти,

старий, спробуй трохи зашутити, поки рибина пливе спокійно.

Він міцно затиснув жилку в правій руці й підпер її стегном, налігши всім тілом на носовий закрайок. Тоді посунув трохи нижче жилку на плечах і обхопив її лівою рукою.

«Поки права рука стиснута, вона держатиме жилку,— міркував він.— А якщо й розслабиться уві сні, мене збудить ліва, бо відчує, як жилка збігає за борт. Правій руці буде тяжко. Але вона звикла терпіти й гірше. Навіть якщо я посплю хоч двадцять хвилин чи півгодини — і то буде добре».

Він наважився на жилку всім тілом, так щоб увесь тягар припав на праву руку, і тут-таки заснув.

Снилися йому не леви, а величезний табун морських свиней, що розтягнувся десь на вісім чи десять миль; у них саме був період парування, і вони викидалися високо вгору, а тоді каменем падали в ту саму водяну вирву, з якої щойно вистрибнули.

Потім йому наснилося, ніби він лежить на своєму ліжку в селищі, а знадвору дме північний вітер, і йому дуже холодно, і права рука в нього геть затерпла, бо він підклав її під голову замість подушки.

Аж нарешті він побачив довгий жовтий берег і першого лева, що сховався на пісок у ранніх сутінках, а за ним ішли інші; тим часом він сам, поклавши підборіддя на носовий планшир судна, що стояло на якорі під легкими подмухами надвечірнього берегового вітерцю, чекав, чи не з'являться ще леви, і дуже тішився тим видовищем.

Давно вже зійшов місяць, та старий усе спав, а рибина невпинно тягла човен, і він усе далі заходив в утворений хмарами тунель.

Прокинувся він од різкого поштовху: стиснута в кулак права рука вдарила йому в обличчя, і жилка, чимдуж вириваючись із неї, боляче обпекла долоню. Лівої руки він не відчував і щосили намагався здержати жилку правою, та вона так само стрімко мчала за борт. Нарешті він намацав жилку лівою рукою, а тоді уперся в неї спиною, і тепер жилка обпикала йому плечі й ліву руку, на яку перекинувся весь тягар, завдаючи їй нестерпного болю. Старий озирнувся на запасні мотки: вони танули на очах. І саме в цю мить рибина розверзла поверхню океану й вихопилась із води, а тоді важко шубовснула назад. Потім вона вистрибнула знов і знов, а човен і далі мчав уперед, дарма що жилка збігала так само швидко і старий раз по раз натягував її до відпору, так що вона мало не уривалася,— натягував, попускав і знову натягував. Його притиснуло до самого носа човна, і він упирався обличчям у зрізану скибу риб'ячого м'якуша, неспроможний поворухнутись.

«Ну що ж, саме цього ми й чекали,— подумав старий.— То тепер позмагаємось».

«Поквитайся з нею за снасть,— наказував він сам собі.— Неодмінно поквитайся».

Він не бачив, як вистрибувала рибина, лише чув, як громко розверзається океан і як вона з лунким сплеском падає назад у воду. Жилка, збігаючи за борт, боляче різала йому руки, але він наперед знав, що цього не минути, й намагався перепускати її по мозолястих, зашкарублених місцях, оберігаючи від порізів долоні й пальці.

«Якби тут був хлопець, він полив би снасть водою,— подумав старий.— Атож. Якби тут був хлопець... Якби ж то він тут був...»

Тим часом жилка все збігала та збігала, але тепер уже не так швидко — старий змушував рибу виборювати кожен її дюйм. Зрештою він спромігся піднести голову від м'якуша макрелі, що його геть розчавив вилицею. Тоді став навколішки, а потім помалу зіпнувся й на ноги. Він ще попускав жилку, проте чимраз повільніше. Обережно задкуючи, він повернувся туди, звідки міг намацати ногою запасну снасть, якої не бачив у темряві. Жилки було ще багато, до того ж тепер рибина мусила тягти крізь воду всю ту, яку щойно розмотала.

«Отак воно,— подумав старий.— Вона вистрибнула вже більш як десять разів і набрала повні спинні міхури повітря, тож тепер не зможе пірнути й сконати десь у глибині, звідки мені її не витягти. Скоро вона почне кружляти, і отут мені доведеться з нею поморочитись. Цікаво, що це її підняло так зненацька? Чи то голод допік до живого, чи, може, щось напалохало в темряві? А може, раптом відчула страх. Але ж вона була така спокійна, дужа

риба, начебто зовсім безстрашна й певна себе. Просто дивно».

— Та, старий, краще сам будь безстрашний і певний себе,— мовив він.— Щоправда, рибину ти знов держиш на припоні, а от жилку витягти не можеш. Та дарма, скоро вона почне кружляти.

Здержуючи снасть лівою рукою та плечима, старий нахилився і правою рукою зачерпнув води, щоб змити з обличчя розчавлений м'якуш макрелі: він боявся, що його занудить і, зблювавши, він підупаде на силі. Умивши обличчя, він обполоскав за бортом праву руку й залишив її у солоній воді, дивлячись на схід сонця, де вже почав займатися світанок. «Рибина йде майже просто на схід,— подумав він.— Це означає, що вона стомилась і пливе за водою. Десь незабаром уже має піти колами. Отоді почнеться справжня робота».

Розваживши, що його права рука вже досить помокла, старий витяг її з води й оглянув.

— Нічого страшного,— мовив він.— А біль чоловікові не вадить.

Він обережно взяв снасть рукою, пильнуючи, щоб жилка не попала на свіжі порізи, й перемістив вагу тіла так, що зміг спустити у воду з другого боку човна й ліву руку.

— Як на таку негідь, то й ти попрацювала непогано,— мовив він до неї.— Одначе була мить, коли я не відчував тебе.

«Чому я не народився з обома путящими руками? — подумав він.— Мабуть, сам винен, що не вишколив оцю як належить. Та Бог свідок, у неї була не одна нагода чогось навчитися. Щоправда, вночі вона поводитись незле й тільки раз залякла. А як буде клякнути знов, тоді нехай її краще геть одріже жилкою».

Подумавши таке, старий збагнув, що йому починає тьмаритись у голові й що треба пожувати ще трохи макрелі. «Але я не можу,— заперечив він подумки.— Краще вже бути несповна розуму, аніж знесиліти від блювоти. А я певен, що мене виверне після того, як я потовкся по тій скибі обличчям. Збережу її на крайню потребу, поки не зіпсується. Та й однаково нема вже часу підживлятися. Ну й дурний ти! — раптом захопився він.— Та візьми з'їж другу летючу рибину!»

Вона лежала наповхаті, обчищена й розчинена, тож старий узяв її лівою рукою і став жувати, перемелюючи зубами кістки, аж поки від риби лишився тільки хвіст.

«Вона поживніша за будь-яку іншу рибу,— думав він.— Так чи інак, а вона дасть мені саме те, чого я потребую. Отже, я зробив усе, що міг. Нехай тепер велика рибина починає кружляти, і ми з нею позмагаємось».

Саме сходило сонце — уже втретє відтоді, як він вирушив у море,— коли рибина пішла колами.

З нахилу жилки над водою старий не міг помітити, що рибина починає кружляти,— було ще зарано. Він тільки відчув, що натяг трохи послабнув, і заходився помалу вибирати снасть правою рукою. Жилка знов напнулася до краю, та в ту мить, коли вона, здавалось, от-от лусне, раптом пішла вільніш. Старий швидко перепустив її над головою і скинув з плечей, а тоді став обережно й рівномірно вибирати з води. Він тягнув обома руками, кожною по черзі, щосили допомагаючи собі ногами й тулубом. Його старі ноги й плечі невпинно рухалися в такт роботи рук.

— Вона йде дуже широким колом,— мовив він.— Та все-таки це коло.

Раптом жилка туго напнулася, одначе старий і далі тяг, аж поки на ній затремтіли, виблискуючи проти сонця, дрібні краплі води. Потім вона знов пішла за борт, і старий, уклякнувши на дні човна, знехотя відпускав її у темну воду.

— Он як далеко запливла,— сказав він і подумки провадив далі: «Треба щосили держати снасть. Натяг жилки змусить її щоразу звужувати кола. Мабуть, десь за годину я побачу її. Поки що треба її приборкати, а тоді вже убити».

Та й через дві години рибина все так само повільно кружляла оддалік, а старого заливав піт і змагала страшенна втома. Але тепер рибина виписувала чимраз вужчі кола, і з нахилу жилки над водою старий зрозумів, що вона поступово піднімається до поверхні.

Уже з годину в очах старого мерехтіли темні плями, солоний піт затікав йому в очі й

боляче обпікав їх і так само боляче обпікав подряпини на лобі. Темних плям старий не боявся — то була природна річ при такому напруженні, з яким він натягував снасть. Та ось уже двічі йому паморочилось у голові, і це занепокоїло його.

— Не може бути, щоб я зломився й сконав через цю рибу,— промовив він.— Та ще й тепер, коли вона робить усе, що мені треба. Боже, поможи мені вистояти. Я сто разів прокажу «Отче наш» і сто разів «Богородицю». Тільки зараз не можу.

«Ти вважай, що я їх проказав,— додав він подумки.— А потім я прокажу».

Саме в цю мить він відчув, як снасть, що її він держав обома руками, раптом затремтіла від ударів і почала смикатись. Удари та посмики були різкі, уривчасті й дуже сильні.

«Вона б'є своїм мечем по дротяному повідцю,— подумав старий.— Цього слід було сподіватись. Так вона й має чинити. Одначе це може змусити її знову вистрибнути, а я волів би, щоб вона й далі ходила колами. Вистриби потрібні були, щоб вона набрала повітря. А тепер за кожним разом гачок дедалі розхитуватиметься в рані, і вона може зірватись».

— Не вистрибує, рибо,— мовив він,— Не вистрибує більше.

Рибина ще кілька разів ударила в повідець, і щоразу, як вона смикала головою, старий трохи попускав снасть.

«Не можна роз'ятрювати її біль,— подумав він,— Мій біль — то пусте. Я здатен його перебороти. А от вона може знавіснити з болю».

Незабаром рибина перестала бити в повідець і знову пішла повільними колами. Старий невпинно вибирав з води жилку. Але в голові його знову паморочилось. Він зачерпнув лівою рукою води й намочив голову. Тоді зачерпнув ще й плеснув на потилицю.

— Руку вже не корчить,— сказав він.— Рибина скоро випливе, і я цілком можу вистояти. Ти повинен вистояти. Нема тут про що й балакати.

Він став навколішки й, упершись в ніс човна, на часинку знов переклав снасть на плечі. «Спочину трохи, поки вона пливе це коло, а як підійде ближче, встану й візьму її в роботу»,— вирішив він.

Спокуса відпочити, прихилившись до носа, й дати рибині пропливти одне коло, не вибираючи снасті, була велика. Та коли натяг жилки показав, що рибина повернула назад до човна, старий звівся на ноги й широкими енергійними рухами почав тягти до себе жилку, аби здобути назад усе, що втратив перед тим.

«Зроду я ще так не стомлювався,— подумав він,— а тут і вітер дужчає. Та дарма, стане в пригоді, коли повезу рибу додому. Мені це буде конче потрібне».

— Відпочину, коли вона знов поверне від човна,— мовив він.— Я почуваю себе куди краще. А тоді, через два-три кола, я її здолаю.

Його солом'яний бриль зсунувся аж на потилицю, і, відчувши з натягу снасті, що рибина повернула на нове коло, старий знесилено осів на дно човна.

«Тепер попрацюй ти, рибо,— подумав він,— А як повернеш назад, я знов до тебе візьмуся».

Хвиля на морі стала помітно крутіша. Але вітер провіщав добру погоду й мав допомогти старому дістатися до берега.

— Мені залишиться тільки кермувати на південний захід,— сказав він.— Людина не може загубитися в морі, та й острів наш довгий.

Рибину старий побачив тоді, коли вона повертала втретє.

Спочатку він побачив темну тінь — вона пропливала під човном так довго, що старий аж очам своїм не повірив.

— Ні,— мовив він.— Не може вона бути така велика. Та рибина справді була така велика, і коли, закінчуючи це коло, вона піднялася до поверхні всього за тридцять ярдів від човна, старий побачив над водою її хвіст. Він був вищий за лезо найбільшої коси, відхилений назад, і на тлі темної води здавався ледь забарвленим у бузковий колір. Поки рибина пливла отак біля самої поверхні, старий встиг побачити її величезний тулуб і фіолетові смуги, що оперізували його. Її спинний плавець буз спущений, а величезні плавці на грудях широко розпростані в боки.

Рибина йшла далі по колу, і старий розгледів її око й двох великих сірих причеп, що снували довкола у воді. Вони то приліплювались до риби, то сахалися геть, а то мирно пливли собі в затінку тулуба. Причепи були завдовжки футів зо три кожна, і, беручи розгін, звивалися всім тілом, як вугри.

Старого заливав піт, та тепер уже не тільки від сонця. За кожним плавним, неквапливим поворотом рибини він вибирав усе більше жилки і вже був певен, що не довше як за два кола зможе вгородити в неї гарпун.

«Тільки треба підтягти її ще ближче, якомога ближче,— думав він.— І не треба бити в голову. Треба поціляти просто в серце».

—Будь спокійним та дужим, старий,— звелів він собі. На новому колі рибина виткнула з води спину, але то було ще трохи задалеко від човна. І наступне коло вона пропливла оддалік, зате спина її піднялася вище над водою, і старий був певен, що, вибравши ще трохи жилки, він зможе підтягти рибину до самого борту.

Він давно вже наготував гарпун, і моток легкої линви лежав у круглому кошику, а кінець її був міцно прив'язаний до рима на носі човна.

Рибина знов наближалася, виписуючи чергове коло, спокійна та велична, і тільки хвіст її розмірено коливався у воді. Старий щосили наважував на снасть, намагаючись підтягти рибину до човна. На якусь мить вона злегка похилилася на бік; тоді вирівнялась і повернула на нове коло.

— Я зрушив її,— сказав старий.— Нарешті таки зрушив. У нього знов запаморочилося в голові, але він до краю напружував м'язи, щоб удержати цю величезну рибину. «Я таки зрушив її,— думав він.— А цього разу, може, й перекину. Тягніть же, руки,— наказував він подумки.— Держіть мене, ноги. Потерпи, голово. Потерпи задля мене. Ти ж ніколи не зраджувала мене. Цього разу я вже переверну її».

Та коли він, увесь напружившись ще до того, як рибина порівнялася з човном, щосили почав тягти, вона лише завалилася на бік, але тут-таки відновила рівновагу і попливла геть.

— Рибо,— сказав старий.— Рибо, тобі ж однаково помирати. То невже ти хочеш убити й мене?

«Ні, так я нічого не вдію,— подумав він. У роті в нього геть пересохло, і він уже не міг говорити, але діставати пляшку з водою зараз ніяк не випадало.— Цього разу треба підтягти її до борту,— думав він.— На ці її повороти мені більше не вистачить сили... Ні, вистачить,— осадив він сам себе.— Тобі вистачить сили на все».

При наступному повороті він мало не доконав свого. Але рибина знову вирівнялась і неквапно попливла геть.

«Ти вбиваєш мене, рибо,— подумав старий.— Одначе ти маєш на це право. Ніколи ще я не бачив такої величної, прекрасної, спокійної та благородної істоти, як ти, моя сестро. Гаразд, убий мене ти. Мені байдуже, хто кого вб'є...

Тобі каламутиться в голові,— спинив він себе.— А треба, щоб голова була ясна. Отож пильнуй своїх думок і навчися зносити злигодні, як чоловік. Або як оця рибина»,— так само подумки додав старий.

— Прояснюйся, голово,— мовив він і ледве почув власний голос.— Ну ж бо, прояснюйся.

Ще два кола не дали ніяких наслідків.

«Не знаю, що й діяти,— думав старий. Зажною новою невдачею йому здавалося, що він от-от пуститься духу.— Просто не знаю. Але спробую ще раз».

Він спробував ще раз і, поваливши рибину на бік, відчув, що непритомніє. А рибина випросталась і знову повагом попливла геть, погойдуючи над водою своїм величезним хвостом.

«Спробую знов»,— пообіцяв собі старий, хоч руки йому геть знеслилі, а в очах було темно і лише вряди-годи на мить прояснювалось.

Він спробував знов — і так само намарне. «Он як,— подумав він, знову мало не зомлівши.— То спробую ще раз».

Він зібрав докупи весь свій біль, і останні рештки сили, й давно забуту гордість і кинув їх проти страждань, яких зазнавала рибина, і тоді рибина перевернулася на бік і отак, на боці, сумирно попливла поряд, мало не торкаючись головою обшивки човна, і вже почала була поминати човен — довжелезна, товстенна, сріблясто-сіра, оперезана фіолетовими смугами й просто-таки неосяжна у воді.

Старий упустив додолу снасть, наступив на неї ногою, заніс гарпун так високо, як міг, і скільки було сили, яка ще лишилася в ньому, й тієї, яку він прикликав на допомогу в цю мить, угородив його в бік рибини, саме позаду грудного плавця, що стримів над водою на рівні людських грудей. Він відчув, як залізне вістря заходить у рибину, і, впершись у гарпун, посунув його ще глибше, а тоді всім тілом наважив на держално.

І раптом рибина, уже вражена смертю, ожила і зринула високо над водою, немовби показуючи всю свою величність, могутність і красу. Здавалося, вона повисла у повітрі над головою старого та його човном. А тоді з гримким сплеском упала в море, обдавши зливою бризок і старого, й весь човен.

Старого змагали млості й нудота, і він майже нічого не бачив. Та все-таки вивільнив линву гарпуна й став помалу перепускати її обдертими, закривавленими руками; а коли в очах йому трохи проясніло, побачив, що рибина лежить на спині, виставивши догори сріблясте черево. Довге держално гарпуна скісно стриміло в неї з-під грудного плавця, а море навколо стало червоне від крові з її серця. Спочатку то була велика темна пляма, схожа на косяк риби в голубій воді, що сягала на мильо в глибочінь. Потім вона розпливлася, наче хмара. А рибина, срібляста, незворушна, помалу посувалася за хвилями.

Поки знов не потемніло в очах, старий пильно розглядав рибину. Тоді двічі обкрутив линву гарпуна навколо рима й похилив голову на руки.

— Прояснюйся, голово,— промовив він у носову обшивку.— Я старий і геть зморений. Одначе я вбив цю рибину, свою сестру, і тепер маю ще силу тяжкої роботи.

«Треба наготувати зашморги й линву, щоб припнути її до борту,— думав він.— Навіть коли б ми були вдвох і притопили човен, щоб підняти в нього рибину, а потім вичерпали воду, він однаково не витримає би такої ваги. Треба все наготувати,— міркував він далі,— а тоді підтягти її, добре припнути й, нарешті, поставити щоглу та рушати додому».

Він узявся підтягати рибину впритул до борту, щоб просилити линву крізь зябра та пащу й прив'язати її голову до носа човна. «Я хочу побачити її ближче,— подумав він,— торкнутись, відчутти, яка вона. Адже в ній усе моє багатство. Та не тому мене так пориває до неї доторкнутися. Певне, я вже раз діткнувся її серця. Тоді, коли вдруге наважив на гарпун. Ну, а тепер,— звелів він собі подумки,— тягни її до човна, міцно припни за голову, а тоді надінь зашморг на хвіст і на тулуб, щоб прив'язати до борту».

— До роботи, старий,— мовив він і ковтнув води з пляшки.— Битва скінчилась, одначе в тебе попереду ще до біса тяжкої праці.

Він подивився на небо, потім на рибину. Пильно позирнув на сонце. «Десь трохи перейшло за полудень,— відзначив подумки,— А пасат дужчає. Снасть мені більш не потрібна, хай лишається як є. Полагоджу вдома, разом з хлопцем».

— Ану, рибо, йди сюди,— мовив він. Але рибина не йшла. Вона й далі лежала, погойдуючись на хвилях, і старий підтягнув до неї човна.

Коли човен порівнявся з рибиною і голова її опинилась біля носа, старий аж очам своїм не повірив: така вона була величезна. Він одв'язав линву гарпуна від рима, засилив її під зябра рибини й виткнув кінець з-поміж щелеп, тоді обкрутив линву навколо її меча, перепустив крізь другі зябра, ще раз обкрутив навколо меча й, затягнувши подвійним вузлом, прив'язав до рима. Потім перерізав линву й подався на корму накидати зашморг на хвіст. Рибина, раніш сріблясто-фіолетова, стала тепер уся срібляста, і смуги на її боках набрали такої ж блідо-бузкової барви, як і хвіст. Вони були ширші за чоловічу руку з розчепіреними пальцями, а мертве око рибини дивилося на світ так само відчужено, як дзеркало перископа чи святий образ під час хресного ходу.

— Тільки так я й міг її вбити,— мовив старий. Відколи ковтнув води, він почував себе

краще, в голові проясніло, і він знав, що тепер уже не зомліє. «Отак, як є, нерозчинена, вона заважить більш ніж півтори тисячі фунтів,— подумав він.— А може, й ще більш. Як покласти дві третини цієї ваги на чисте м'ясо, по тридцять центів за фунт, то скільки ж воно вийде?»

— На це потрібен олівець,— мовив він.— Не така ясна моя голова, щоб полічити. Та, гадаю, сьогодні великий Ді Маджо міг би пишатися мною. Хоч кісткової шпори в мене й нема, проте руки та спина болять добре.

«Цікаво все-таки, що воно за кісткова шпора,— подумав старий.— А може, вона є і в нас, тільки ми про це не знаємо».

Він прив'язав риби́ну до носа, до корми й до середньої лавки. Вона була така величезна, що здавалось, ніби човна припнуто до іншого, куди більшого судна. Старий відрізав кусень линви і підв'язав нижню щелепу риби́ни до меча, щоб паща не роззявлялась і не гальмувала ходу човна. Тоді поставив щоглу, прилаштував палицю, що правила йому за гафель, закріпив гік, а коли залатане вітрило напнулось і човен рушив з місця, сам півлежачи вмовився на кормі й поплив на південний захід.

Щоб визначити, де південний захід, старий не потребував компаса. Йому досить було відчувати пасат і тягу вітрила. «Треба б спустити у воду малу снасть із блешнею,— подумав він.— Може, зловлю що-небудь підживитися й посмоктати замість води». Та він не міг знайти блешні, а сардини вже засмерділи. Тоді він зачепив остями жмуток жовтих водоростей, що трапився по дорозі, і витрусив з нього в човен купку дрібних креветок. їх було понад десяток, і вони вистрибували й сіпали ніжками, мов піщані блохи. Старий двома пальцями відривав їм голівки, а решту клав у рот і їв, розжовуючи шкаралупу та хвости. Креветки були манюсінькі, але старий знав, що вони дуже поживні, та й смакували добре.

У нього в пляшці ще залишилось трохи води — на два рази попити,— і, з'ївши креветок, він одпив половину однієї пайки. Човен посувався добре, коли зважати на його вантаж, і старий лише кермував, затиснувши румпель під пахвою. Він весь час міг бачити риби́ну, і, щоб допевнитись, що все те сталося з ним насправді, а не наснилось, йому досить було поглянути на свої руки й прихилитися спиною до корми. А були ж хвилини, вже наприкінці, коли його брала млюсть і здавалось, ніби все воно діється уві сні. Та й потім, побачивши, як риби́на викинулася з води й непорушно повисла проти неба, перше ніж упасти назад у море, він був певен, що то просто мана, й не міг повірити власним очам. Щоправда, тоді він дуже погано бачив, але тепер знову бачив усе добре, як завжди.

Тепер він знав, що й ця риби́на, й біль у руках та спині йому не сняться. «Руки гояться швидко,— подумав він.— Крові я випустив досить, і тепер порізи чисті, а решту зробить солоня вода. Темна вода затоки — найкращий лікар. Тепер мені потрібно лиш одне — щоб була ясна голова. Руки своє діло зробили, і пливемо ми добре. Паща в риби́ни стулена, хвіст не хилиться, і ми з нею пливемо собі, наче брат із сестрою.— Раптом думки йому почали трохи плутатись, і він запитав себе: — Тільки хто ж кого везе — вона мене чи я її? Коли б я тягнув її на буксирі, то не було б про що й питати. Чи коли б вона лежала в човні утративши всю свою гідність, тоді теж зрозуміло.— Та вони пливли поряд, бік у бік, і старий подумав: — Гаразд, нехай буде, що вона мене везе, коли їй так подобається. Я переважую її лише кебетою, і вона не мала проти мене ніякого лихого наміру».

Вони пливли далі, й старий вимочував руки в солоній воді та пильнував, щоб йому не плуталось у голові. Високо в небі йшли купчасті хмари, а ще вище над ними видніло чимало пір'їстих, і старий знав, що вітер не вщухне цілу ніч. Він раз у раз поглядав на риби́ну, щоб пересвідчитися, чи справді вона є. Минула ще година, коли наскочила перша акула.

Акула з'явилася не випадково. Вона піднялася з глибини іще тоді, коли в морі заклубочилась і розпливлась ген-ген від поверхні темна пляма крові. Піднялася так стрімко й безбоязно, що аж розітнула поверхню голу́бої води й виринула проти сонця. Потім знову пірнула під воду, відчула дух крові, що тягнувся слідом за човном та рибиною, і чимдуж пустилася навзедгін.

Часом вона губила слід. Але щоразу знаходила його знов,— коли й не самий слід, то

ледь чутний його дух,— і неухильно мчала вперед. То була дуже велика мако¹¹, що її будова давала змогу пливати так само швидко, як плавають найпрудкіші морські риби, і все в ній було гарне, окрім щелеп. Спина — така сама голуба, як у меч-риби, черево — сріблясте, а шкіра гладенька й лискуча. Та й усією будовою вона скидалася на меч-рибу, за винятком величезних щелеп, що тепер, коли вона пливла чимдуж біля самої поверхні, були міцно зімкнені, а її високий спинний плавець розтинав воду, як гострий ніж. За стуленими подвійними губами її пащі ховалося вісім рядів зубів, скошених досередини. То були не звичайні шпичасті зуби, як у більшості акул. Вони скидалися на людські пальці, скарлючені, мов пазури. Та й завдовжки були майже такі, як пальці старого, а з обох боків мали гострі, наче лезо бритви, краї. Ця риба була створена жити всіма тими істотами в морі, що завдяки своїй прудкості, силі й грізній зброї не мали інших ворогів. І от тепер, зачувши свіжий дух крові, вона помчала ще швидше, і її голубий спинний плавець легко розтинав воду.

Коли старий побачив її, він зрозумів, що ця акула не відає страху і чинитиме так, як їй заманеться. Дожидаючи, поки вона підпливе ближче, він наготував гарпун і міцно прив'язав кінець його линви. Линва була коротка, бо частину її старий відрізав, щоб припнути рибину.

В голові у нього більше не тьмарилось, і він був сповнений рішучості, хоча великої надії на успіх не мав. «Усе було надто добре, щоб довго так тривати,— подумав він. Тоді, не спускаючи з ока акули, що швидко наближалася, мигцем позирнув на свою велику рибину. «І це теж наче вві сні,— подумав він.— Одігнати її годі й сподіватися, та, може, пощастить убити. Dentuso¹²,— відзначив подумки.— А, лиха година твоєї матері».

Акула була вже біля самої корми, і, коли вона метнулася до рибини, старий побачив її роззявлену пащу, і чудернацькі очі, і вискал зубів, що аж хряснули, впинаючись у рибину попереду хвоста. Голова акули була над водою, а за нею витикалася й спина, і, почувши, як акула шматує шкіру та м'якуш великої рибини, старий угородив гарпун їй у голову, в те місце, де лінія, проведена між її очима, перетиналася з лінією, що йшла вгору від носа. Насправді ніяких ліній не було. Була лише масивна, загострена голуба голова, й великі очі, й хижі, хряскітливі, всежерні щелепи. Але саме там, у тому місці, був мозок, і старий ударив туди. Ударив зраненими, закривавленими руками, щосили метнувши гострий гарпун. Ударив без надії, але сповнений рішучості й нестямної люті.

Акула перевернулася на спину, і старий побачив, що око її уже неживе; потім вона перевернулася ще раз, двічі обкрутивши навколо себе линву. Старий знав, що вона мертва, та акула не хотіла з цим примиритися. Вже лежачи на спині, вона молотила хвостом, клацала щелепами, а тоді раптом рвонулася геть, борознячи воду, мов швидкохідний катер. Море обіч неї стало біле від піни, збитої хвостом, а сама акула на три чверті знялася над поверхнею, і в цю мить линва туго напнулася, затремтіла й тут-таки луснула. Акула якусь хвилю нерухомо лежала на воді, а старий дивився на неї. Потім вона поволі пішла на дно.

— Вона забрала в мене фунтів сорок риби,— промовив старий. «А також гарпун і всю линву,— додав він подумки.— І тепер з моєї риби знову тече кров, а це принадить інших акул».

Тепер, коли рибина була така понівечена, йому вже не хотілося дивитись на неї. Коли акула напала на рибину, він почував себе так, ніби вона напала на нього самого.

«Та все ж таки я вбив акулу, що зазіхнула на мою рибу,— подумав він.— І то чи не найбільшу dentuso, яку я будь-коли бачив. А Бог свідок, що бачив я їх чимало.

Все було надто добре, щоб довго так тривати,— думав він далі.— Тепер я таки хотів би, щоб усе воно мені тільки наснилося і щоб не зловив я ніякої риби, а лежав би оце сам-один у своєму ліжку на газетах».

¹¹ Мако — порода акул.

¹² Dentuso — зубата (ісп.).

— Але людина створена не для поразки,— промовив старий уголос.— Людину можна знищити, а здолати не можна.

«І все-таки шкода, що я вбив цю рибу,— подумав він.— Попереду небезпечна дорога, а я тепер навіть і гарпуна не маю. Dentuso — жорстока, дужа, спритна й розумна акула. Та я виявився розумніший за неї. А може, й ні,— подумав він.— Може, просто був краще озброєний».

— Не треба стільки думати, старий,— мовив він уголос.— Пливи собі своєю дорогою, а там буде видно.

«Не можу я не думати,— заперечив він сам собі.— Адже це все, що мені лишилося. Думки та ще бейсбол. Цікаво, чи сподобалось би великому Ді Маджо, як я проштрикнув акулі мозок? Е, не така то вже й важниця,— подумав він.— Це міг би зробити хто завгодно. А ти не вважаєш, що мої руки — не менша завада, ніж кісткова шпора? Звідки мені знати? Я ніколи не мав клопоту з п'ятами, хіба тільки тоді, як мене вжалив у п'яту отруйний скат, коли я наступив на нього купаючись,— тоді мені одібрало ногу до коліна й біль був пекельний».

— Думай про щось веселіше, старий,— сказав він сам до себе.— Тепер ти з кожною хвилиною наближаєшся до дому. А без отих сорока фунтів і пливеться легше.

Він добре уявляв собі, що може чекати на нього, коли він вийде на середину течії. Та іншої ради тепер не було.

— Ні, я дам собі раду,— голосно промовив старий.— Можна ще прив'язати ніж до весла.

Він так і зробив, затискувши румпель під пахвою і наступивши ногою на шкот.

— Ну от,— сказав він.— Нехай я і старий, але не беззбройний.

Повівав свіжий вітрець, і човен ішов швидко. Тепер старий дивився тільки на передню частину рибини, і до нього поверталась надія.

«Безглуздо втрачати надію,— думав він.— Безглуздо й, мабуть, гріх... Не треба розумувати про гріхи,— спинив себе.— Й без того досить клопоту. Та й не тямлю я нічого в цих речах. Не тямлю і не певен, що вірю в них. Мабуть, і те, що я убив цю рибу,— також гріх. Нехай навіть я вбив її, щоб вижити самому й нагодувати багато людей. Але тоді все — гріх... Не треба розумувати. Тепер уже запізно, та й є на те інші люди, яким платять за це гроші. От нехай вони й розважають, що гріх, а що ні. А ти народився, щоб бути рибалкою, так само як ця риба народилася, щоб бути рибою. Он і San Pedro теж був рибалкою, і батько великого Ді Маджо».

Та старий любив міркувати про всі речі, які його цікавили, а що ні газети, ні радіо в човні не мав, то й думав собі про всячину, і от тепер міркував далі, що є гріх. «Ти вбив рибу не тільки на те, щоб вижити самому й продати її м'ясо,— заперечив він собі подумки.— Ти вбив її задля власних гордоців і тому, що ти рибалка. Але ти любив її, коли вона була жива, та й тепер любиш. А коли любиш — то і вбити не гріх. Чи, може, ще й більший гріх?»

— Забагато думаєш, старий,— промовив він уголос. «Але ж ти радів, убиваючи dentuso,— думав він далі.— А вона годується, полюючи на живу рибу, так само як і ти. Вона не стерв'ятниця, не підла ненажера, як інші акули. Вона гарна й благородна істота, що не знає ніякого страху».

— Я ж убив її обороняючись,— мовив старий.— І вбив чесно.

«До того ж,— подумав він,— усе на цьому світі так чи так когось чи щось убиває. От і риболовля — вона й убиває мене, й водночас дає змогу вижити. Хлопець — ось хто допомагає мені вижити,— майнула в нього думка.— А втім, не треба обдурювати себе».

Він перехилився через борт і відірвав кусень м'якуша великої рибини в тому місці, де її пошматувала акула. Тоді пожував і визнав, що м'ясо добре й приємне на смак. Воно було туге й соковите, як воловина,— тільки що не червоне,—а до того ж анітрохи не волокнисте. Старий знав, що таке м'ясо піде на базарі за найвищу ціну. Та годі було й думати якось спинити дух крові, що розходився по воді, і старий розумів: треба чекати небезпеки.

Вітер був свіжий і сталий. Останнім часом він трохи повернув і тепер віяв ген з північного сходу, а це означало, що вщухне він не скоро. Старий видивлявся вперед, але ніде

не було видно ані вітрил, ані обрисів чи диму якогось судна. Він бачив тільки летючих риб, що вихоплювалися з води перед самим носом човна й шугали в повітрі обабіч бортів, та жовті острівці водоростей. Не видно було навіть птахів.

Ось уже дві години він плив, зручно вмостившись на кормі, час від часу жував м'якуш великого марліна і намагався трохи відпочити й зміцнити на силі, коли раптом побачив першу з двох нових акул.

— Ау,— голосно мовив старий. Це слово не піддається перекладу і, певне, являє собою просто мимовільний вигук, що міг би вихопитися в людини, коли б цвях пробив їй руку й загнався в дерево.

— Galanos¹³,— сказав він. Тепер він побачив і другий плавець, що виткнувся з води слідом за першим, і з тих трикутних брунатних плавців та з розгонистих помахів хвостами зрозумів, що то широкорилі акули. Вони збуджено мчали на дух крові й були такі знавіснілі з голоду, що раз по раз губили слід, тоді знов знаходили його й так само збуджено мчали далі. То, незважаючи на ті затримки, вони неухильно наближались.

Старий припнув шкот, закріпив румпель і потягнувся по весло з прив'язаним до держална ножом. Він підняв весло як міг обережніш, бо руки його й досі пронизував пекучий біль. Старий кілька разів помалу зігнув і розігнув пальці, розминаючи їх. Тоді міцно затиснув держално, щоб руки одразу відчували весь біль і не здригнулися потім, а сам тим часом не спускав з ока акул. Він бачив їхні широкі плескаті голови, загострені на кінці, мов лопати, й великі, білі по краях грудні плавці. То були мерзенні й смердючі хижакі, стерв'ятники і вбивці, що з голоду могли вчепитися зубами й у весло чи в стерно човна. Саме ці акули відгризали лапи черепахам, які мирно дрімали на поверхні води, а дуже зголоднівши, нападали в морі й на людей, навіть коли ті не пахли риб'ячою кров'ю чи слизом.

— Ау,— сказав старий.— Galanos. Ну гаразд, пливіть ближче, galanos.

Акули підпливли ближче. Та нападали вони не так, як мако. Одна повернула вбік і зникла під човном, і аж тоді старий відчув, як затрусився човен, коли акула почала шматувати рибину. Друга якусь мить пильно дивилася на старого своїми вузькими жовтими очима, а потім, широко роззявивши заокруглені щелепи, з розгону вгризлася зубами в уже подертій перед тим риб'ячий бік. На самому вершечку її брунатної голови й спини, там, де головний мозок сполучається із спинним, було виразно видно рівну лінію, і старий увігнав свій прив'язаний до весла ніж саме в те місце. Тоді висмикнув ножа й ударив знову, цього разу — в жовті, мов у kota, акулячі очі. Акула миттю відірвалася від риби й безгучно пішла під воду. Вже конаючи, вона хапливо ковтала те, що встигла урвати.

Тим часом човен і далі трусився — то перша акула люто шматувала рибину,— і старий попустив шкот, щоб нахилити човен на бік і дістатись до акули. А коли нарешті побачив її, то перегнувся через борт і вдарив ножом. Та влучив у м'яке, і, наразившись на цупку шкіру, його ніж тільки ледь проштрикнув її. Від цього удару біль пронизав старому не лише руки, а й плече. Акула тут-таки виринула, але тільки-но вона вистромила з води пашу і знову вчепилася в рибину, старий завдав їй удару просто в плескате тім'я. Потім висмикнув ножа й ударив ще раз у те саме місце. Акула, зімкнувши щелепи, й далі висіла на рибині, і тоді старий штрикнув її в ліве око. Та вона все не відпускала рибини.

— Ні? — мовив старий і вгородив ножа між мозком і хребтом. Тепер зробити це було неважко, і він відчув, як лезо розітнуло хрящ. А тоді перевернув весло лопаттю донизу й застромив проміж акулячі щелепи, щоб розімкнути їх. Він кілька разів повернув лопать і, коли акула, відірвавшись від рибини, ковзнула у воду, сказав:

— Отак, galano. Керлуй униз, на цілу милю. Там побачишся зі своєю подругою — чи, може, то твоя мати.

Старий обтер лезо ножа й поклав весло в човен. Потім натягає шкот і, коли вітрило напнулося, скерував човен у попередньому напрямі.

¹³ Galanos — плямісті (ісп.) — назва породи акул.

— Мабуть, вони забрали добру чверть моєї риби, та ще й найкращий м'якуш,— мовив він.— Нехай би вже усе воно було вві сні, і щоб я ніколи не зловив цієї риби. Мені шкода, рибо, що так сталося. Все пішло шкереберть.

Він замовк і вже й дивитися не хотів на свою рибину. Знекровлена й вимочена у воді, вона скидалася кольором на тьмяне срібло із зворотного боку дзеркала, проте смуги ще видніли.

— Не треба було мені, рибо, запливати так далеко,— сказав старий.— І задля тебе, і задля себе не треба. Ти вже пробач.

«Годі,— спинив він себе подумки.— Подивись-но краще, чи не порізаний шнур, яким прив'язано ножа. А тоді дай раду рукам, бо буде ще й не таке».

— От коли б я мав чим нагострити ножа,— сказав він, обмацавши шнур на держалні весла.— Треба було взяти з собою брусок.

«Тобі багато чого треба було взяти з собою,— подумав він.— Але ти, старий, нічого не взяв. А тепер не час думати про те, чого в тебе нема. Подумай краще, що можна вдіяти з тим, що є».

— Облиш ти свої добрі поради,— мовив він.— Набридло вже.

Затиснувши румпель під пахвою, він спустив у воду обидві руки, а човен тим часом плив собі вперед.

— Та, остання, погризла бозна-скільки м'якуша,— сказав старий.— Зате човен іде тепер куди легше.

Йому не хотілося думати про знівечене черево рибини. Він знав, що за кожним струсом човна акула уривала чималий шмат і що тепер за рибиною тягнувся широченний, мов автострада, слід, який могли почути всі акули в морі.

«Цієї риби людині вистачило б, щоб прожити цілу зиму,— подумав старий.— Ет, не думай ти про це. Відпочивай собі й спробуй дати лад рукам, щоб відборонити хоч те, що від неї лишилося. Дух крові од моїх рук — суцця дрібниця, як порівняти з тим, що розходиться по воді. Та й не так уже багато крові з них точиться. А лівій кровотеча навіть на користь — може, корчі не братимуть».

Про що ж мені тепер думати? — запитав він сам себе.— Нема про що. Атож, треба ні про що не думати й чекати на нових акул. Шкода-таки, що все це не сон,— подумав він.— Але хто ж знав? Усе могло бути й добре».

Акула, що наближалася тепер, була теж широкорила і йшла одинцем. Йшла, мов свиня до корита, коли б свині мали таку пашу, в якій вільно могла вміститися людська голова. Старий дав їй час вчепитися в рибу, а тоді вдарив просто в мозок прив'язаним до весла ножом. Та акула, перевертаючись на спину, шарпнулася назад, і лезо ножа вломилось.

Старий сів на місце й узявся за румпель. Не глянув навіть, як акула поволі йде на дно — спершу така ж велика, як на поверхні, потім дедалі менша й зрештою зовсім крихітна. Він завжди спостерігав це видиво, мов заворожений. Та тепер і не глянув.

— У мене ще є ості,— мовив він.— Та з них користі мало. А ще маю двоє весел, румпель і кийок.

«Тепер уже вони мене здолали,— подумав він.— Я надто старий і не можу вбивати акул кийком. Та все-таки спробую битися, поки маю весла, кийок і румпель».

Він знову спустив руки за борт, щоб мокли в солоній воді. Заходив вечір, а старий і далі бачив лише море та небо. Хмари тепер пливли куди швидше, ніж раніш, і він сподівався невдовзі углядіти берег.

— Знесилів ти, старий,— сказав він.— Нутром знесилів. Акули з'явилися знов аж перед заходом сонця. Старий побачив, як їхні брунатні плавці розтинають воду там, де за рибою мав тягтися той широкий слід. Акулам не треба було й винюхувати його. Вони чимдуж гнали поряд просто до човна.

Старий закріпив румпель, прив'язав шкот і нахилився по кийка, що лежав під кормою. То було держално, відпиляне від зламаного весла, завдовжки десь два з половиною фути. Ним можна було вправно орудувати, лише взявшись за кінець однією рукою, бо далі

заважало кільце; і старий міцно обхопив кийок правою рукою, не спускаючи з ока акул, що стрімко наближалися до човна. Обидві були galanos. «Треба дати першій добре вчепитися в рибу, а тоді торохнути по кінчику носа або в саме тім'я»,— подумав старий.

Обидві акули підпливли до риби водночас, і, побачивши, як ближча до нього розімкнула щелепи й увігнула їх у сріблястий риб'ячий бік, старий високо заніс кийка і шосили молоснув акулу по широкому тім'ю. Він відчув, як кийок влучив у щось туге й пружне. Але відчув і міцну твердінь кістки й тоді вдарив ще раз — по кінчику носа, і акула, відірвавшись від риби, ковзнула у воду.

Тим часом друга вже урвала шмат рибини й тепер примірялася знов, широко роззявивши пащу. Старий встиг побачити в неї на зубах білі клаптики риб'ячого м'якуша, а в наступну мить вона вже ткнулася пащею в рибину й зімкнула щелепи. Він замахнувся і вдарив, але кийок відскочив від акулячої голови, і акула, лише позирнувши на старого, відірвала ще шмат м'якуша. Коли вона хильнулася вбік, щоб проковтнути вхоплене, старий ударив знову, але відчув під кийком ту саму тугу пружність.

— Іди сюди, galano,— сказав старий.— Іди сюди ще. Акула знов накинулася на рибину, і старий ударив її в ту мить, коли вона зімкнула щелепи. Ударив потужно, занісши кийка як міг вище. Цього разу він влучив у кістку при основі черепа, а тоді поціливі знов у те саме місце, і акула, мляво хапнувши шмат м'якуша, відірвалася від риби й пірнула в море.

Старий чекав нового наскоку, але жодна з акул не показувалась. Потім він побачив, як одна ходить колами біля самої поверхні. Плавця другої ніде не було видно.

«Я й не сподівався вбити їх кийком,— подумав старий.— Хоч свого часу здатен був і на таке. Та перепало обом як слід, і, мабуть, почувають вони себе не дуже добре. Коли б можна було взяти кийок обома руками, то першу я напевне вбив би. Навіть і тепер».

Дивитись на рибину він не хотів. І так знав, що від неї лишилася тільки половина. Поки він бився з акулами, сонце зайшло за обрій.

— Скоро споночіє,— сказав він.— Тоді я, мабуть, побачу відсвіт над Гаваною. А якщо зайшов надто далеко на схід, побачу світло котрогось із нових прибережних селищ.

«Навряд чи я тепер так уже далеко в морі,— подумав він.— Сподіваюся, там за мене не дуже тривожаться. Власне, тривожитись буде тільки хлопець. Одначе я певен, що він вірить у мене. Тривожитимуться старші рибалки. Та й інші теж. Люди в нашому селищі добрі».

Звертатися до риби він більше не міг: надто вже вона була понівечена. Та раптом у нього сійнула думка.

— Півриби,— сказав він.— Колишня рибо. Мені дуже шкода, що я заплив так далеко. Я занастив нас обох. Але ж скільки акул ми з тобою вбили й скільки покалічили. А ти сама багато їх убила за своє життя, га, стара рибо? Не даремно ж ти носиш на голові свій меч.

Старий залюбки думав про рибину й про те, як би вона розправилася з акулою, коли б плавала оце тепер на волі. «Треба було мені відрубати її меча й битися ним з акулами»,— подумав він. Але в нього не було сокири, а потім не стало й ножа.

«А коли б я відрубав його та якось зумів припнути до весла, ото була б зброя. Тоді б ми разом билися з ними. А от що ти діятимеш тепер, як вони нападуть поночі? Що ти можеш?»

— Битися з ними,— сказав він.— Буду битися з ними, доки помру.

Але тепер серед темряви, де так і не з'являлось ані відсвіту на небі, ані світла на березі й було чути лише подмухи вітру та невпинну тягу вітрила, старому раптом здалося, що він уже помер. Він склав докупи руки й відчув свої долоні. Вони не були мертві, і він міг викликати біль — прикмету життя, — просто згинаючи й розганаючи пальці. Старий прихилився спиною до корми й зрозумів, що він не вмер. Йому сказали про це його плечі.

«Мені ще треба прочитати всі оті молитви, що я пообіцяв, як вловлю рибу,— подумав він.— Але я надто стомився і зараз не можу. Візьму-но краще мішок та накрию плечі».

Він лежав на кормі, правив човном і видивлявся, чи не покажеться на небі той відсвіт. «У мене лишилося тільки півриби,— думав старий.— Може, поталанить довести додому хоч перед. Належить ж мені хоч трохи того талану. Ні,— заперечив він собі.— Ти сам потоптав свій талан, коли заплив так далеко в море».

— Не будь дурнем,— мовив він уголос.— Дивись краще, щоб не заснути, та керлуй човном. Тобі ще може добряче поталанити.

— Я б залюбки купив собі хоч трохи того талану, коли б знав, де його продають,— зітхнув він.

— А за що ж би я його купив? —тут-таки спитав він сам себе.— Може, за загублений гарпун, чи за зламаний ніж, чи за дві негодящі руки?

— Може, й так,— сказав він на це.— Ти ж намагавсь купити його за вісімдесят чотири дні, що їх відбув у морі. І тобі його мало не продали.

«Викинь ти з голови ці дурниці,— подумав він.— Талан — така річ, що приходить у різних подобах, то як ти його впізнаєш? Одначе я взяв би хоч дещицю його у будь-якій подобі й заплатив би скільки скажуть. Якби ж то мені вже побачити відсвіт над берегом,— подумав він.— Я надто багато всякого хочу. Та зараз хочу тільки цього». Він спробував умотитись інакше, щоб зручніше було кермувати, і з болю в усьому тілі зрозумів, що таки ще не вмер.

Відсвіт великого міста старий побачив десь близько десятої години вечора. Спершу мерехтливий, ледь помітний, як ото буває на небі перед сходом місяця. Потім його стало виразно видно за темною смугою океану, що розбурхався під дедалі дужчим вітром. Старий кермував просто на те світло й думав, що тепер уже скоро він має вийти на край течії.

«От і по всьому,— думав він.— Мабуть, вони знов нападуть на мене. Та що можна вдіяти проти них у темряві, та ще й зовсім беззбройному?»

Він почував себе геть розбитим і змореним, а від нічного холоду всі його рани та надсажені м'язи боліли ще дужче. «Хоч би мені не довелося знову відбиватись,— думав він.— Хоч би тільки більше не відбиватись».

Та десь над північ він уже знов відбивався і цього разу знав, що боротьба марна. Акули наскочили цілою зграєю, і старий бачив лише стрімкі лінії на воді, прокреслені їхніми плавцями, та фосфоричне світіння їхніх тіл, коли вони накинулись на рибину. Він молотив кийком по акулячих головах і чув, як клацають їхні щелепи й як струшується човен від шарпанини під дном. Молотив одчайдушно, не бачачи, куди б'є, тільки вгадуючи чуттям, та раптом щось вихопило кийок з його руки, і він лишився беззбройний.

Тоді старий висмикнув із стерна румпель і знову почав гамселити направо й наліво, міцно стискаючи румпель обома руками й без упину вдаряючи ним униз. Та акули вже перейшли до носу човна й, накидаючись на рибину поодинці й гуртом, за кожним разом уривали від неї шматки м'якуша, що тьмяно світився під водою, тим часом як вони повертали на новий захід.

Нарешті, одна акула підскочила до самої голови, і старий зрозумів, що то вже кінець. Він замахнувся румпелем і вгатив акулу по морді, в те місце, де її щелепи застрягли в тугій, непіддатливій риб'ячій голові. Вгатив раз, тоді ще і ще. Але раптом почув, як румпель хряснув у руках, і штрикнув акулу в морду обламаним кінцем. Відчувши, як гострий уламок увігнався в щось м'яке, старий штрикнув ще раз. Акула розімкнула щелепи й попливла геть, остання з усієї зграї. Їсти їм більш було нічого.

Старий насилу зводив дух і відчував у роті якийсь дивний присмак. Відгонило наче міддю й чимось солодким, і він на хвилю був аж злякався. Та скоро все минулось. Він харкнув в океан і сказав:

— Зжеріть і це, galanos. І уявляйте собі, ніби ви зжерли людину.

Старий знав, що тепер він переможений остаточно й безнадійно, і повернувся на корму. Встромивши уламок румпеля у проріз стерна, він побачив, що цілком може кермувати. Тоді обгорнув плечі мішком і знову спрямував човен до берега. Човен ішов тепер зовсім легко, і старий сидів собі, ні про що більше не думаючи й анічоґісінько не відчуваючи. Тепер йому було до всього байдуже, і він клопотався тільки тим, щоб щасливо й якнайвправніше довести човен до рідної бухти. Десь уночі акули напали на кістяк риби, мов ті ненажери, що жадібно хапають зі столу останні крихти. Старий не звернув на них уваги, та й взагалі ні на що не зважав, окрім вітрила й стерна. Лише відзначив подумки, як легко йде човен, позбувшись

свого величезного вантажу.

«Човен у мене добрий,— думав він.— Міцний, анітрохи не ушкоджений, окрім оце румпеля. Та румпель легко замінити».

Старий відчув, що вже вплив на течію, і тепер виразно бачив попереду вогні прибережних селищ. Він знав уже, де опинився,— до дому звідти було зовсім близько.

«Хоч як воно є, а вітер нам усе-таки друг,— подумав він, а тоді поправився; — Буває другом. І безкрає море — у ньому в нас є і друзі, й вороги. І ліжко,— згадав він.— Ліжко теж мій друг. Атож, саме ліжко,— підтвердив подумки.— Ліжко — то чудова річ... А як легко стає на душі, коли ти переможений,— раптом подумав він.— Я ніколи й гадки не мав, як воно легко. А хто ж тебе перемиг?» — запитав старий сам себе.

— Ніхто,— сказав він.— Я заплив надто далеко в море, ото й тільки.

Коли човен зайшов у невеличку бухту, на «Терасі» вже не світилося, і старий зрозумів, що всі давно сплять. Вітер, що й перед тим дедалі дужчав, тепер бурхав по-справжньому. Проте в бухті було затишно, і старий причалив до вузького клаптика ріні під скелями. Допомогти не було кому, і він сам виштовхнув човен як міг далі з води. Тоді зійшов на берег і припнув його до скелі.

Він зняв щоглу, обгорнув навколо неї вітрило й зав'язав мотузкою. Потім завдав щоглу на плече й рушив нагору. І тільки тепер зрозумів, як тяжко він стомився. Він на хвильку пристав, озирнувся й у відсвіті вуличного ліхтаря побачив величезний хвіст риби, що стримів високо над кормою його човна. Побачив і білу смугу обгризеного хребта, і темне громаддя голови з випнутим уперед мечем, і весь голий кістяк.

Він знову пошкандибав нагору, а вибравшись на рівне, упав і якийсь час так і лежав із щоглою па плечі. Потім спробував звестися на ноги. Але це було йому над силу, і він сів, придержуючи на плечі щоглу, й подивився на дорогу. Дальшим краєм дороги пробіг кіт, поспішаючи в своїх справах, і старий провів його очима. А тоді знову став дивитися на дорогу перед себе.

Нарешті він поклав щоглу на землю й підвівся. Тоді підняв щоглу, завдав її на плече й рушив далі. Поки дістався до своєї хатини, він мусив ще п'ять разів сідати отак посеред дороги.

Зайшовши в хатину, він прихилив щоглу до стіни. Потемки намацав пляшку з водою і напився. А тоді ліг на ліжко. Натяг на плечі ковдру, укутав спину та ноги й тут-таки заснув долілидь на газетах, випроставши руки долонями вгору.

Коли вранці хлопець заглянув у двері, старий ще спав. Вітер так розбурхався, що рибальські човни не змогли вийти в море, і хлопець устав пізніш, а тоді подався до хатини старого, як робив щоранку. Він побачив, що старий дихає, а тоді глянув на його руки і заплакав. Потім тихенько вийшов з хатини, щоб принести старому кави, і всю дорогу плакав.

Коло човна стояло багато рибалок, роздивляючись на те, що було припнуте до борту, а один, підкотивши холоші штанив, зайшов у воду й вимірював кістяк довгою мотузкою.

— Як він там? — гукнув до хлопця знизу хтось із рибалок.

— Спить! — гукнув у відповідь хлопець. Він анітрохи не соромився своїх сліз.— Хай ніхто його не турбує.

— Вісімнадцять футів від носа до хвоста,— гукнув йому той рибалка, що вимірював кістяк.

— Так я й думав,— сказав хлопець.

Він пішов на «Терасу» й попросив бляшанку кави.

— Тільки гарячої і щоб багато молока та цукру.

— Дати ще чогось?

— Ні. Потім. Я побачу, що він зможе їсти.

— Ото була рибина,— сказав господар.— Такої тут ще ніхто не бачив. Та й ті дві, що ти зловив учора, теж добренні.

— Хай їм чорт,— мовив хлопець і знов заплакав.

— Може, вип'єш чогось? — спитав господар.

— Ні,— відповів хлопець.— Скажіть їм, щоб не турбували Сантьяго. Я ще потім прийду.

— Передай йому, що мені дуже жаль.

— Дякую,— мовив хлопець.

Він одніс гарячу бляшанку з кавою до хатини старого і сидів біля ліжка, аж поки той прокинувся. Перед тим він був уже раз начебто почав прокидатися. Але потім знов поринув у важкий сон, і хлопець пішов до сусідів через дорогу позичити трохи дров, щоб зігріти вихололу каву.

Нарешті старий прокинувся.

— Не підводься,— сказав йому хлопець.— Ось на випий.— І налив кави у склянку.

Старий узяв каву і випив.

— Вони здолали мене, Маноліне,— мовив він.— Таки здолали.

— Не вона ж тебе здолала. Не рибина.

— Ні. Твоя правда. То було потім.

— За човном і снастю наглядає Педріко. Що ти думаєш робити з головою?

— Нехай Педріко розрубав її на принаду в сіті.

— А меч куди?

— Візьми собі, коли хочеш.

— Хочу,— сказав хлопець.— А тепер нам треба поміркувати, що будем діяти далі.

— Мене розшукували?

— Авжеж. Берегова охорона й літаки.

— Океан величезний, а човен малий, де там його побачити,— сказав старий. Він подумав, як приємно розмовляти з кимось іншим, а не тільки з самим собою і з морем.— Мені бракувало тебе,— мовив він.— Що ти зловив?

— Першого дня одну. І другого одну, а вчора дві.

— Дуже добре.

— Тепер ми знов будемо рибалити разом.

— Ні. Я безталанний. Геть безталанний став.

— К бісу той талан,— сказав хлопець.— Зі мною тобі таланитиме.

— А що скажуть у тебе вдома?

— То байдуже. Я ж привіз їм учора дві рибини. А тепер знов буду з тобою, бо мені ще багато чого треба навчитися.

— Треба нам розжитись на добрі ості й завжди мати їх у човні. Гостряк можна зробити з ресори від старого «форда». В Гуанабако нам виточать. Він має бути гострий, але не надто загартований, щоб не вломився. Мій ніж зламався.

— Я дістану тобі новий ніж і віддам обточити ресору. Скільки ще днів бурхатиме вітер?

— Днів зо три. А може, й більше.

— Я встигну все зробити,— сказав хлопець.— А ти лікуй свої руки, діду.

— Я знаю, як дати їм раду. Та сьогодні вночі я відхаркнув чимось чудним і відчув, як у мене в грудях наче луснуло.

— Полікуйся й від цього,— сказав хлопець.— Ну, лежи, діду, а я піду принесу тобі чисту сорочку. І чогось попоїсти.

— Принеси якусь газету за ті дні, поки мене не було,— сказав старий.

— Швидше одужуй, бо я ще маю багато чого навчитись, а ти можеш навчити мене всього, що мені потрібно. Дуже тяжко тобі було?

— Страшенно тяжко,— мовив старий.

— Ну, піду по їжу та газети,— сказав хлопець.— Відпочивай, діду. Я куплю в аптеці якусь мазь тобі для рук.

— Не забудь сказати Педріко, щоб узяв собі голову.

— Гаразд, не забуду.

Коли хлопець вийшов за двері й рушив униз побитою червонястою дорогою, він знову

заплакав.

Того дня на «Терасу» завітав гурт туристів, і одна гостя, дивлячись униз на море, побачила у воді біля берега, серед порожніх бляшанок від пива й дохлих баракуд, довжений білий хребет з величезним хвостом на кінці, що гойдався на високих хвилях прибою, які долинали в бухту з розбурханого сильним східним вітром океану.

— Що це таке? — запитала вона офіціанта й показала на довгий кістяк великої рибини, що був тепер звичайним собі сміттям, і його скоро мав понести геть відплив.

— Tiburon¹⁴, — сказав офіціант. — Одна акула... — Він хотів пояснити, що сталося.

— А я й не знала, що в акул такі гарні, досконалої форми хвости.

— Я теж не знав, — мовив її супутник.

А нагорі, в своїй хатині при дорозі, старий знову спав. Він спав так само долілиць, і біля нього, пильнуючи його сон, сидів хлопець. Старому снилися леви.

Спасибо, что скачали книгу в [бесплатной электронной библиотеке Royallib.com](http://Royallib.com)
[Оставить отзыв о книге](#)
[Все книги автора](#)

¹⁴ Tiburon — акула (ісп.).